

9
Lmy
774

24

2009

393

774 39

393

ՐԱՖՖԻ

Տ Ա Ճ Կ Ա Ն Ա Յ Ք

250.00
25

1010
41384

1112

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ջ
Տպարան Մ. Շարաձէի || Тип. М. Шарадзе и К°.
Ник. ул. № 21.
1895

1881

2 0 0 2 0 0 2

Дозволено цензурою. Тифлисъ 31-го іюля 1895 г.

2 0 0 2 0 0 2

779-2009

1881

(Faint handwritten Armenian script)

ጥ ፔ ሉ ፔ ኩ ሀ በ ኩ ረ 2 ኑ

Այժմ ինչ որ խօսեմք, ինչ որ գրեմք, — այդ կրգառնայ, որպէս եւրոպացիներն ասում է՝ «ընթերիւից յետոյ մանանխ», և կամ որպէս մենք ասիացիւրս ասում ենք՝ «հարսանիւից յետոյ զուռնա», — մեր խօսքը տարաժամ կրկին:

Անցեալ պատերազմի սկզբից մեզանից շատերը յոյս ունէին, թէ տաճկական Հայաստանը զուրկ չի մնալ այն արտօնութիւններից և այն իրաւունքների մէկից, որոնց համար պատերազմը հրատարակուեցաւ, և որոնք պէտք է տրուէին Թիւրքիայի լծի տաժ մնշուած քրիստոնեաներին։ Իսկ այժմ գործից երևում է, թէ հայերի վիճակը ոչինչ փոփոխութիւն չի կրելու.— շատ-շատ տաճկական Հայաստանի ռուսաց զօրքերով զբաւուած մասը կը միանայ Գովկասի հետ, բայց մնացած մեծ մասը դարձեալ կը մնայ թիւրքերի ձեռքում, գուցէ մի քանի *խոստմունքներով*, որպէս միշտ եղել են մինչև այսօր և միշտ մընացել են որպէս մեռեալ տառ...:

Ինչո՞ւ հայերի վրայ ուշադրութիւն չգարձըին. մի-
թէ նրանց դարերով թափած արիւնը, արտասուքը և
մահմեղականներից կրած բարբարոսութիւններն իրաւունք
չէին տալիս, որ նրանք ևս արժանանային Եւրոպայի գը-
թութեանը — թէ հայերն էլ գոթալստ են և գտնվում են
աւելի սարսափելի դրութեան մէջ, քան թէ սլաւոնական

ցեղերը Բաղլանի թերակղզում: Ահա մի հարց, որ պարզել պէտք է:

Նայելով ընդհանուր մարդասիրական կէտից և բրիտոնէական եղբայրասիրութեան զգացմամբ, պէտք է որ հայերի վրայ ևս ուշադրութիւն դարձնէին: Իսկ քաղաքականութեան կէտից նայելով, ոչ որ պարտական չէր հայերի համար մտածել, քանի որ իրանք հայերը անշարժ մնացին և իրանց համար չմտածեցին:

Գերեզմանների վրայ ոչ որ ուշադրութիւն չէ դարձնում, որովհետև նրանք լուռ են, գոհ են իրանց վիճակից: Այնպէս էլ մէկը պարտական չէ ուրիշի փորի համար հոգալ, քանի որ նա չէ յայտնում, թէ ինքը քաղցած է....:

Այսու ամենայնիւ հայերի վրայ ուշադրութիւն դարձրին, հայերի վրայ խօսեցին, և մինչև անգամ հայերին *դողդեղին*, որ իրանք էլ խօսեն, իրանք էլ *քողոք* բարձրացնեն. բայց հայերը միշտ լուռ մնացին:

Հայերի լուրթիւնը երկու բանով կարելի է մեկնել, կամ նրանք գոհ են իրանց վիճակից, և կամ չեն հասկանում իրանց դրութիւնը, իրանց ինչ վիճակի մէջ լինելը:

2-է կարելի մտածել, թէ հայերը գոհ են իրանց վիճակից, որովհետև անկարելի է գոհ լինել մի այնպիսի վիճակից, ուր կեանքի, գոյքի և ընտանիքի ապահովութիւն չկայ, ուր մարդու աշխատութեան արդիւնքը յափշտակվում է բռնի ձեռքով, ուր նրա պատիւը շների հետ է հաւասարուած, ուր ամեն ինչ, որ նրա համար սուրբ է և նուիրական, հալածվում է, պղծվում է և կոյր մոլեռանդութեան գոհ դառնում: Անկարելի է գոհ լի-

նել մի այնպիսի վիճակից: Մարդ պէտք է բոլորովին գուրկ լինի զգացողութիւնից, որ չհասկանայ մի այնպիսի դրութեան սարսափելի դառնութիւնը. բայց մենք Թիւրքիայի հայերին այդ աստիճան մեռելութեան մէջ չենք դնի:

Մեր երկրորդ կարծիքը, թէ նրանք չեն հասկանում իրանց դրութիւնը, ինքն ըստ ինքեան լուծվում է առաջինի մէջ, այսինքն՝ եթէ գոհ չեն, ուրեմն հասկանում են իրանց վիճակը. եթէ չհասկանային, կատարեալ դիակներ կըլինէին, որոնց այրում են, մոխիր են դարձնում, բայց նրանք ոչինչ չեն գգում....:

Այժմ ծագում է մի նոր հարց. ինչո՞ւ բողոք չբարձրացրին, եթէ գոհ չէին իրանց վիճակից:

Բողոքը կարող է յայտնուել երկու կերպով. կամ իրանք էլ ալաւնական ցեղերի նման պէտք է զէնք վեր առնէին և փոխանակ իրանց տան ծածկի տակ քրդերի սրից կոտորուելու, պատերազմի գաշտում մեռնէին, և կամ զրաւոր կերպով իրանց բողոքը յայտնէին, ուր որ հարկն էր: Առաջին գործողութեան մէջ նրանք անընդունակ էին, իսկ երկրորդը ոչ որ չէր արգելում:

Բայց ո՞վ պէտք է տար զրաւոր բողոքներ: Յայտնի բան է տաճկահայք՝ Աղբակայ հայերը, — որոնց 24 գիւղերը մոխիր դարձան, քահանաները ձողերի վրայ բարձրացան, կոտորուեցան, ջարդուեցան, և կանայք ու աղջիկները Ջէլալէգզինի և Չէլիս-Իբրադուլլայի գօրքերի ձեռքով գերի գնացին, — Աղբակայ ողորմելի հայերը, որ այժմ Պարսկաստանում մուրացկանութեամբ են ապրում, ընդունակ չէին բողոք բարձրացնելու: Նոյնը չէին կարող անել և Վանայ հայերը, որոնց հրդեհած քաղաքի ծուխը դեռ ևս բարձրանում է բազմաթիւ անբախտացած ընտանիքների սրտերից....: Նոյնը չէին կարող անել և Բայազէդի ու Ալաշկերտի հայերը, որոնց վիճակն ամենիս յայտնի է: Այլևս չեմ խօ-

սում Մուշի, Բաղէշի, Տիգրանաւերտի և տաճկական հայ-
առտանի ուրիշ շատ հայերի մասին, որոնց ոչ մէկն ա-
զատ չմնաց մահմեդականների բարբարոսութիւններից...

Ուրեմն ո՞վ պիտի խօսէր, ո՞վ պիտի բողոք բարձ-
րացնէր:

Այդ լինում է երկու կերպով: Երբ մի ժողովուրդ այն-
քան զարգացած է, որ հասկանում է իւր իրաւունքները,
և հասկանում է, որ ինքը բռնաբարւում է, և միևնոյն
ժամանակ այնքան պատրաստուած է, որ կարող է ընդ-
դիմադրել բռնակալի կամայականութեանը,— ժողովուրդն
ինքն է բողոք բարձրացնում թէ՛ զէնքով և թէ՛ խօս-
քով: Այդ լինում է յեղափոխական ցոյցերով, և դրան ա-
սում ենք, թէ ազատութեան զգացմունքն արմատիցն է
ծաղում, ամբոխի սրտիցն է բղխում— ցածից ու՛ղի վեր
է քարճրանում:

Իսկ երբ ժողովուրդը զարգացած չէ և գտնւում է
մի այնպիսի հիւանդոտ դրութեան մէջ, որ միայն զգում
է իւր ցաւերը, բայց զարման տանելու չնորհ չունի,
այն ժամանակ նրան իւր թշուառ վիճակից ազատելու
հոգսը վերելից ու՛ղի ցած է իջնում: Դա յայտնւում է
բարձր կենդրոններում, մայրաքաղաքներում, ուր գտնւում
են ժողովրդի աւելի զարգացած և գործունեայ դասերը:
Ամբոխը ենթարկւում է այդ դասերին և կրաւորական գեր
է խաղում:

Առաջին միջոցը արմատական է, իսկ վերջինը՝ ներ-
դործական:

Թիւրքիայի հայերի վերաբերութեամբ զլսաւոր կեն-
դրոնը, որտեղից պէտք է յայտնուէր բողոքը, Կ. Պօլիսն

է: Այնտեղ է դրած հայոց Պատրիարքի աթոռը, այնտեղ
է գտնւում Ազգային Ժողովը և այնտեղ են լինում մտա-
ծող ու բանիմաց գլուխները:

Բայց ինչ է պատճառը, որ Կ. Պօլսից ևս ոչինչ բո-
ղոք չյայտնուեցաւ:

Այդ հարցը պարզելու համար մենք ստիպուած ենք
փոքր ինչ խօսել այն բանի վրայ, թէ նրապիսի անձնաւո-
րութիւններից են բաղկացած Կ. Պօլսում այն մարդիկը,
որ կոչւում են գործիչներ, առաջադէմ մարդիկ և ազգի
սանձը կառավարող մարդիկ:

Ի բաց առեալ ամբոխը, որ բաղկացած է վաճա-
ռականներից, արհեստաւորներից և գաղթական մշակնե-
րից, Կ. Պօլսում զլսաւորապէս երկու գործող կուսակ-
ցութիւն կայ. մէկը հին՝ ամիրայական կուսակցու-
թիւն, միւսը՝ նոր սերունդը: Դրանք մի ժամանակ, այ-
սինքն Ազգային Սահմանադրութեան հիմնուելու սկզբնե-
րում խաւարեալների և լուսաւորեալների անուն էին
կրում:

Քննենք իւրաքանչիւր կուսակցութիւնը առանձին:

Նախ և առաջ պէտք է հասկանալ, թէ նրտեղից ա-
ռաջ եկան ամիրաները և ինչ էին դրանք:

Դեռ մեզնից կէս դար առաջ Թիւրքիայի պետու-
թիւնը գաւառների (վիլայէթների կամ սանջակների) կա-
ռավարութեան մէջ այն ձևն էր բռնած, որ իւրաքանչիւր
գաւառի արքունի տուրքը տալիս էր կապալով մի փա-
շայի: Եւ որովհետեւ կառավարութիւնը փտահութիւն
չունէր, թէ փաշան իւր ժամանակին կը հասցնէ զանձա-
րանին հարկերի նշանակեալ քանակութիւնը, այդ պատ-

հառով փաշան ստիպուած էր իւր կողմից ներկայացնել Դռանը մի երաշխաւոր: Այս երաշխաւորութիւնը յանձն էին առնում հայ սահաֆները (սեղանաւորներ): Դռանը մի տեսակ ընկերներ էին կապալառու փաշայի հետ, որ միևնոյն ժամանակ իւր գաւառի թէ՛ դատաւորը և թէ՛ վարձակալն էր:

Փաշան վարվում էր իրան յանձնուած գաւառի ժողովրդի հետ, որպէս ամէն մի կապալառու — կողոպտում էր, յափշտակում էր և ամեն տեսակ հարստահարութիւններով մաշում էր նրանց: Նա իւր կողոպտուող, որ մեծ մասամբ յափշտակուած էր լինում ողորմելի հայերից, ուղարկում էր իւր երաշխաւորին՝ հայ սեղանաւորին, իսկ վերջինս պէտք է ներկայացնէր Բարձրագոյն Դռանը:

Բայց հայ սեղանաւորը ունէր իւր առանձին հաշիւները Դռան հետ, սկսեալ սուլթանի հարէմի ծախսերից մինչև զօրքերի կառավարութեան այլ և այլ պէտքերի ծախսերը նրանց, ձեռքումն էին: Եւ այդ պատճառով երաշխաւոր սեղանաւորը՝ իւր երաշխաւորութեան վրայ առած փաշայի պարտքերի փոխարէն շատ անգամ դուռ փող չէր ներկայացնում գանձարանին, այլ տալիս էր միայն ստացականներ իւր հին պահանջների մասին, որ ունէր Դռնից:

Դրամական այս տեսակ շրջանառութիւնները՝ թէ՛ Դռան և թէ՛ կառավարութեան նշանաւոր գործավարների հետ, տալիս էր հայ սեղանաւորին մեծամեծ շահեր, և այս շահերն այնքան աւելի առատ էին լինում, որքան բղիթում էին անմարդուր և պղտոր աղբիւրներից... *):

*) Հայոց դրամատէրերը իրանց գումարները մի այդպիսի կեղտոտ շրջանառութեան մէջ դնելով, հեռու մնացին ազատ վաճառականութիւնից, և այս ասպարէզը մնաց յոյներին ձեռ-

Անդադար Դռան հետ հաշիւներ ու յարաբերութիւններ ունենալով, — ահա այդ կապալառու սահաֆները, այդ հայի անուանը նախատինք բերող վաշխառու հրէաներն էին, որ արժանացան ամիրայութեան պատուանոցի...:

Որպէս Դռան մերձաւորներ, ամիրաները մեծ ազդեցութիւն ունէին ազգային գործերի վրայ. համարեա ամեն գործ կախումն ունէր նրանց կամայականութիւնից: Ամիրայի մի լոկ խօսքը օրէնք էր, նրա հրամանները կատարվում էին ժողովրդի կողմից ամենայն հնազանդութեամբ:

Ամիրաներն իրաւունքներ էին բանեցնում ոչ միայն Կ. Պօլսում, այլ և գաւառներում: Արդէն ընթերցողը տեսաւ թէ ինչ կապ ունէին նրանք գաւառները կառավարող փաշաների հետ, որոնց ձեռքով և ամեն բանի մէջ խառնուում էին:

Յայտնի բան է՝ այն իրաւունքները, որ նրանք բանեցնում էին, պաշտօնապէս չէր տրուած նրանց, այլ գործում էին որպէս մարդիկ, որ օգուտ քաղել գիտէին ժամանակի հանգամանքներից. այդպիսով կառավարութեան ընդհանուր անկարգութեան մէջ հանդիսանում էին որպէս մի մի բռնակալներ, թէև իրանց բռնակալութիւնը կարող էին գործ դնել դէպի իրանց ողորմելի ազգայինները միայն, իսկ դէպի օտարազգիք նոյնքան ցած էին և գետնաքարշ:

Եղել են բացառութիւններ, որ ամիրանների մէջ գտնուել են բարի և ազգասէր մարդիկ, բայց եթէ խիստ

քուժ, Որովհետև յոյները Դռան վստահութիւնը գրաւած չլինելով, չկարողացան նրա հետ դրամական հաշիւների մէջ մտնել, կամ հայերի հետ մրցութիւն անել, որոնք իրանց վարմունքով կարողացել էին հրապուրել Թիւրքերին:

քննելու լինինք, հազիւ թէ այդ լաւ համարուածները ևս ազատ մնան արատներից։

Գ. Պօլսի պատրիարքը, որպէս ժողովրդի պոռթիկ և ներկայացուցիչ, միշտ կախումն է ունեցել ամիրաններից և սերտ կերպով կապուած է եղել նրանց հետ։ Նրանք վարուել են որպէս սանիկ և սանահայր, որովհետեւ երկուսի շահերն էլ համաձայն լծորդութիւն էին պահանջում։ Պատրիարքը կարօտութիւն ունէր ամիրանների մէջ, որովհետեւ իւր յարաբերութիւնները Դուան հետ նրանց ձեռքով պէտք է պահպանէր։ Եւ այս պատճառով ամիրանները պատրիարքարանի մէջ միշտ բարձր ձայներ էին վայելում։ Եւ պատրիարքը իւր դիրքը պահպանել չէր կարող, եթէ ամիրանների հետ համակից չլինէր։

Փոխուելով Թիւրքիայի վարչութեան ձեերը, սուլտանները կորցրին իրանց նշանակութիւնը, բայց ամիրայութիւնը մնաց, թէև ուրիշ կերպարանքով։ Ամիրանները, որոնց աւելացան և էֆէնդիները, իրանց հին յարաբերութեանց առիթով ծանօթացած լինելով Դուան թուլութիւնների հետ, կարողացան զանազան պաշտօններ ստանձնել և ամեն գործի մէջ ցոյց տալ մեծ յառաջդիմութիւն։ Այս պաշտօնակալներն ըստ մեծի մասին հին սուլտանների և կապալաւունների որդիք լինելով, ահապին հարստութեան հետ ժառանգել էին և իրանց նախահարց բնաւորութիւնը՝ թէ ինչով կարելի է հաճոյանալ կառավարութեանը և նրա գործերի մէջ մտնել։

Դուռը անազնիւ գործիքներ էր որոնում, և նրա նպատակներին կատարելապէս համապատասխանում էին հայ ծառայողները... Յոյները հայերի հետ տէրութեան պաշտօնների վերաբերութեամբ մրցութիւն անել չկարողացան, որովհետեւ նրանք հայերի նման չէին և չէին կարող կեղտոտ գործիք դառնալ։ Թէև շատերը ու-

րիշ կերպով են մեկնում, որպէս թէ յոյները չէին վայելում կառավարութեան վստահութիւնը, իսկ հայերը իրանց հաւատարմութեամբ արժանացած էին Դուան առանձին համակրութեանը։ Այդ իրաւ է, միայն պէտք է հասկանալ, թէ ինչ է նշանակում հաւատարմութիւն պաշտօնի մէջ դէպի մի անկարգ կառավարութիւն, որ արտաքին խափուսիկ ձևերի տակ միշտ իւր հպատակների արիւնն է ծծում։ Մի այդպիսի հաւատարմութիւն նոյն նշանակութիւնն ունի, ինչ որ մի խումբ աւագակների հաւատարմութիւնը դէպի իրանց խմբապետը կամ զլխաւորը։

Այժմ կարծեմ ընթերցողին հասկանալի եղաւ, թէ ինչ տեսակ անձինքներից է բաղկացած Գ. Պօլսում այն կուսակցութիւնը, որ մենք իւր հին անունով կոչեցինք ամիրանների կուսակցութիւն. մի կարգ մարդիկ, որ անունով միայն հայ են, իսկ սրտով թուրքից աւելի թուրք, որոնք իրանց անձնական շահերը պահպանելու համար, յայտնի բան է, կրցանկանային միշտ կանգուն տեսնել Թիւրքիան իւր կառավարութեան այժմեան անկարգ ալլանդակութեան մէջ։ Եւ այդ տեսակ մարդկանցից, հասկանալի է, որ չէր կարելի սպասել, թէ նրանք բողոք բարձրացնէին և հայ ժողովրդի հառաչանքներին թարգման լինէին։

Դառնանք դէպի միւս կուսակցութիւնները։

Գ. Պօլսում կայ և մի ուսական կուսակցութիւն, որ մեր նկարագրած կուսակցութեան հակալիշիւն է կազմում։ Այս կուսակցութիւնն աւելի գորութիւն ստացաւ Իգնատիւի դեսպանութեան օրերում։ Նրանք մտածում են, եթէ հայերը կարող են ազատուել Թիւրքիայի հարստահարութիւններից, այդ կարող է լինել միայն ռուսների պաշտպանութեամբ, և իրանց փրկութիւնը որոնում են միայն ռուսաց զրօշի տակ, ցանկանալով կամ տաճ-

կական հայաստանը Կովկասի հետ միացած տեղերն է կամ Թիւրքիայի հպատակ մնալով, Ռուսաստանի հովանաւորութիւնը վայելել:

Թէ մինչև ար աստիճան ճիշտ են այս կուսակցութեան ակնկալութիւնները, մենք աւելորդ ենք համարում քննել, միայն կ'ասենք, որ նա ունի իւր ընդդիմակալ մի ուրիշ կուսակցութիւն, որ հակակիր է դէպի Ռուսաստանը: Այս հակակրութիւնն առաջ եկաւ Ալի և Փուադ փաշաների ազդեցութիւնից հայերի վրայ, և մասամբ նապօլէօնի քաղաքականութիւնից Թիւրքիայում, որի հետեանքը եղաւ անջատել Տաճկաստանի հայերին Ռուսաստանի հայերից և նրանց ներքին կապը խզել: Որովհետև նրանք սկսեցին համարել Ռուսաստանի հայերին կորած, ուստի ամեն վստահութիւն կորցնելով դէպի իրանց ազգայինները, մտածեցին աշխատել, որ վիճակակից չլինին նրանց դրութեանը^{*)}: Եւ այս տեսակ կարծիքից Ռուսաստանի հայերի վերաբերութեամբ՝ առաջ եկաւ այն, որ նրանք սկսեցին աւելի սերտ կերպով կապուել Թիւրքիայի հետ և իրանց բարօրութիւնը նրանից սպասել:

Այս վերջին կուսակցութիւնը նրանով է միայն զանազանում բուն թիւրքասէրներից (տէրութեան հայ պաշտօնականներից), որ դրանք սրտով ատում են թուրքերին, դժգոհ են դէպի նրա բարբարոսութիւնները, միայն մըտածում են, թէ բոլոր անկարգութիւնները ժամանակաւոր են, թէ հայոց ազգը համբերելով, կարող է հասնել մի բախտաւոր ապագայի, երբ թիւրքերը կըքաղաքակրթ-

*) Կ. Պօլսում դեռ պատերազմից առաջ հրատարակուած «Շահէննի Սիբիր» կոչուած գիրքը կատարեալ արտայայտութիւն է յիշեալ կուսակցութեան: Մենք ուրիշ ժամանակ առիթ կուենանք խօսել այդ գրքի մասին:

ուեն և Տաճկաստանի ընդհանուր հպատակների վրայ կրտիրէ ազատ իրաւունքն ու արդարութիւնը...

Մեր նկարագրած երեք կուսակցութիւններից երեւաց, որ առաջինը, այսինքն թիւրքաց պաշտօնների մէջ ծառայողները, ճիշտ կատարում է այն առաժի իմաստը, թէ «ում հացը որ ուտում են, նրա շահերի համար էլ հաշում են»: Այդպիսի մարդիկ անձնական շահեր միայն ունին, ընդհանուր, ազգային շահը անհասկանալի է դրանց: Երկրորդ կուսակցութիւնը ամեն ինչ ռուսներից է սպասում: Իսկ երրորդը ոչ միայն ռուսներից ակնկալութիւն չունի, այլ մտածելով թէ ամեն մի քրիստոնեայ պետութիւն «իւր հօր հոգու համար» դէպի հայերը օգնութեան ձեռք չի մեկնի, — այս կուսակցութիւնը աւելի սերտ կերպով կապւ է Թիւրքիային, հայ ժողովրդի ապագայ բախտաւորութիւնը թիւրքերի քաղաքակրթութեան մէջ որոնելով:

Բայց կայ մի ուրիշ կուսակցութիւն ևս՝ նոր սերունդը, որ մի ժամանակ լուսաւորեալների անուն էր կրում: Այս կուսակցութիւնը Կ. Պօլսի մտածող դասի թարմ ոյժն է կազմում: Բայց որպէս առհասարակ լինում է, երբ տակաւին հսերի ազդեցութիւնը առաջնակարգ դեր է խաղում, այնպէս էլ նոր սերունդը դեռ ևս իւր տկար և անորոշ դրութեան մէջն է, դեռ ևս մի կազմակերպուած ձև չէ ստացել, այդ պատճառով սխալ կըլինի ասել, թէ նրանք կուսակցութիւն են կազմում: Դրանց չէ յաջողուել մինչև այսօր բարձր գիւրքի վրայ կանգնել, թէ ազգային և թէ պետութեան մեծ գործերի մէջ մտնել, որպէսզի սրտի և մտածութեան հետ միա-

հար նրանց մէջ և իշխանութիւնը, որով կարողանային աւելի ազդու կերպով ներգործել:

Դրանք առհասարակ նիւթական կողմից աղքատ, իսկ բարոյապէս և մտաւորական կողմից հարուստ մարդիկ են, դրանք դեռ ևս դեղեր լուծ են այս շրջանների շուրջը, որպէս է՝ թատրոնը, խմբագրատունը, դպրոցները, և միայն քչերին է յաջողուել անդամ լինել Ազգային Ժողովի: Փրանսիական թիւթի կրթութիւնը տուել է նրանց բնաւորութեանը թիւթի լինել, աշխոյժ ունենալ, եռանդոտ լինել, բայց ոչ տոկուն, խորամիտ և հեռատես լինել: Այդ մարդիկ չուտ յափշտակուող, չուտ ոգևորուող և չուտ տաքացող մարդիկ են, բայց միևնոյն ժամանակ նաև չուտ սառչող են: Այս տեսակ յատկութիւնները, իրաւ է, պատրաստում են յեղափոխականներ, բայց չեն պատրաստում ասպարէզ դուրս եկող հերոսներ:

Այդ մարդիկ աղնիւ են և բարեմիտ. ցանկանում են, որ հայն էլ թութափէ Թիւրքիայի լուծը, ազատ գրութիւն ունենայ, և իւր ազատութեան մէջ զարգանալ ու առաջադիմել սկսէ: Իսկ այդ վիճակին հասնելու եղանակների մէջ ոչ միայն անփորձ են, այլև անընդունակ են: Ներկայ հանգամանքները բոլորովին երևան հանեցին դրանց անընդունակութիւնը, որ իրանց ձեռքում ունենալով թատրոնական բեմը, լրագրութիւնն ու դպրոցները, դարձեալ չկարողացան մի հաստատուն հող պատրաստել, որի վրայ ոտը դնելով, վեր բարձրանար Թիւրքիայի հայը իւր ընկած գրութիւնից...:

Բայց կայ Կ. Պօլսում և մի ժողովրդական տարր, որ ներկայացնում է մշակ դասը: Նրանք ըստ մեծի մասին հայաստանից եկած գաղթականներն են, որ մայրաքաղաքում կատարում են համաշխարհային թուրքաբանական, լեզվաբանական, շրջանային, շրջանային, շրջանային և ուրիշ շատ ստոր ծառայ-

յութիւններ: Հայրենիքից հեռացած այդ պանդուխտ հերոսներն են, որ ամեն անգամ մի ազգային ծանր հարց բարձրացնելիս, շրջապատում են պատրիարքարանի շուրջ կողմը, դռներ և պատուհաններ են փշրում, ազմուկ բարձրացնում և արդարութիւն են խնդրում: Այս թշուառ մշակները հայրենիքից դառն աղքատութեան հետ բերել են իրանց սրտի մէջ խորին վէրքեր, որ գործել է մահմեդականի բռնակալ ձեռքը, և այս պատճառով նրանց աւելի զգալի է թուրքերի անտանելի լուծը: Ամեն բան կորցրած լինելով, — տուն, տեղ, հայրենիք, — դրանք այլ ևս կորցնելու ոչինչ չունին, և առանց երկիւղի բողոք են բարձրացնում և իրանց թշուառ, անտէր ընտանիքի համար ազատութիւն խնդրում՝ պատրիարքի օձիքից բռնելով...:

Կ. Պօլսի պատրիարքը, գուցէ անգլիական դեսպանի դրդելուց թելադրուած, ներկայացրեց Ազգային Ժողովին մի ծրագիր, որով առաջարկում էր հայերի համար խնդրել այն արտօնութիւններից մէկը, որ պիտի վայելէն սլաւոնական ցեղերը Բալկանի թերակղզու վրայ: Ազգային Ժողովը մերժեց պատրիարքի առաջարկութիւնը, յայտնի չէ ինչ հիմնաւոր փաստերով:

Որքան մեզ յայտնի է, Ազգային Ժողովը ի նկատի է ունեցել այն, թէ արեւմտեան եւրոպական պետութիւններից իւրաքանչիւրը արեւելեան հարց պատրուակով միայն իրանց սեպհական շահերն են որոնում, և որովհետեւ հայաստանի ազատութիւնը որեւիցէ կերպով նրանց շահերը չէ շօշափում, ուրեմն հայերի առաջարկութիւնը կը մնար առանց հետևանքի կազմուելիք կօնֆերէնցիայի մէջ:

1010
1453
11

474-2009

Մենք չենք խօսում, թէ՛ սրբան սխալ է այդ դատողութիւնը, միայն կ'ասենք, թէ՛ Անգլիան կրցանկանար Հայաստանն ազատ տեսնել, քան թէ՛ նրան մի ուրիշ պետութեան հետ խառնուած տեսնել. մենք հարկաւոր չենք համարում նաեւ բացատրել, թէ՛ ինչ շահ ունի Անգլիան: Բայց դիցուք թէ՛ ուղիղ է Ազգային Ժողովի դատողութիւնը, որով նա մերժում է պատրիարքի ծրագիրը, միայն մի հարց առաջարկենք՝ ինչ կը կորցնէր Ազգային Ժողովը, եթէ կազմուէիր կօնֆէրէնցիային մի Հայկական խնդիր առաջարկէր:

Մեզ կը պատասխանեն, թէ՛ Ազգային Ժողովի ձայնը իւր նպատակին չէր հասնիլ, և այնուհետեւ հայերը կը կորցնէին իրանց հաւատարիմ հպատակութեան համարումը և կ'սկսածելի կը դառնային թիւրքերի աչքում: Մեզ կը պատասխանեն գուցէ մի աւելի ծայրայեղ բան, թէ՛ թիւրքերը հայերին ապստամբ համարելով, կը սկսէին նրանց կոտորել Կ. Պօլսի մէջ:

Հաւատարիմ հպատակութիւնը մի այնպիսի պետութեան վերաբերութեամբ, որպէսին է Թիւրքիան, նշանակում է կոյր հնազանդութիւն, այսինքն անտրտունջ տանել բռնակալի բոլոր բարբարոսութիւնները: Եւ հայերը մինչև այսօր իրանց հաւատարիմ հպատակութեամբ ոչինչ չհասցնին, միայն ծանրացրին իրանց ստրկութեան շղթաները: Որովհետեւ բռնակալ պետութիւններն աւելի ակնածութիւն են ունենում դէպի այն ազգերը, որոնք անհաւատարիմ կամ կասկածաւոր են, և այդպիսիների ձայնը կտրելու համար միշտ աշխատում են գրաւել՝ նրանց այս և այն պահանջները կատարելով: Իսկ հաւատարիմների վրայ նայում են՝ որպէս մորթուած գոհերի վրայ... Այս խօսքերը ապացուցանելու համար բաւական է՝ օրինակ, վեր առնել Թիւրքիայի յոյներին, որոնք միշտ կասկածելի են ե-

ղել կառավարութեան աչքում, և միշտ աւելի պատուաւոր են եղել ու յառաջագէժ բան թէ՛ հայերը:

Իսկ ինչ որ վերաբերում է միւս հարցին, թէ՛ գուցէ թիւրքերը զայրանալով կը կոտորէին հայերին. նախ՝ այդպիսի բան պատահել չէր կարող, քանի որ Անգլիայի նաւատորմը կանգնած է Կ. Պօլսի պարիսպների տակ՝ բրիտոնեաներին մահմեդականների բարբարոսութիւնից դերժ պահելու նպատակով: Բայց եթէ պատահէր ևս մի այդպիսի անցք՝ որ հայերին կոտորէին, նոյն իսկ կոտորածի միջից կը բարձրանար նրանց ազատութիւնը, որովհետեւ առանց արիւնի, առանց գոհերի փրկութիւն չէ լինում...:

Ուրեմն ժամանակ է, որ Կ. Պօլսի Ազգային Ժողովը իւր պատրիարքի հետ գործէ մի վճռական քայլ. տարտամ երկմտութիւնը այսպիսի հանգամանքներում ոչինչ օգուտ չի կարող բերել: Կօնֆէրէնցիան այսօր թէ՛ վաղը կը կազմուի, եթէ այս անգամ էլ չյաջողուի բարձրացնել մի Հայկական հարց, այնուհետեւ Տաճկաստանի հայերի ապագան պէտք է կորած համարել:

Դեռ ևս ուշ չէ: Բայց երկար յապաղումը կը կատարէ հայերի գլխին աւետարանական այն առակը, թէ՛ «փեսան կը գայ, պատրաստները կը մտնեն նրա հետ հարսանիք, գոռները կը փակուեն. յետոյ կը գան յիմար կոյսերը, գուռը կը բաղխեն և կ'առնեն. «Բաց մեզ, տէր», իսկ նրանց կը պատասխանեն. «չեմ ճանաչում ձեզ»...:

Հիմա մի շատ բնական հարց է ծագում. — մի թէ՛ ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը պէտք է անտարբեր մնայ:

աւականութիւն կըտան վերոյիշեալ չորս կէտերի բարւոյ-
մանը:

Խօսենք իւրաքանչիւրի վրայ առանձին.

ա. Մենք ապրուստի և սեպհականութեան ան-
ապահովութիւն չենք համարում այն դէպքերը, որ հա-
յին հարստահարում են, նրա աշխատութեան արդիւնքը
ձեռքից խլում, և նա մշտապէս ենթարկուած է
զանազան բռնաբարութիւնների ու աւազակութիւնների.
նչ, Տաճկաստանում սեպհականութեան անապահովութիւ-
նը և հետեապէս ապրուստի դժուարութիւնը կայանում
է զլխաւորապէս այն բանի մէջ, որ հայը հող չունի, այս
պատճառով նա կեանքի հաստատուն հիմք չունի: Հողի
վերաբերութեամբ մահմեդականի օրէնքը բովանդակվում է
այս վարդապետութեան մէջ. «Ամբողջ տիեզերքը Աստը-
ծուն է պատկանում, սուլթանը Աստուծու խալիֆան կամ
ներկայացուցիչն է երկրի վրայ, իսկ հողը նրա սեպհա-
կանութիւնն է»: Այստեղից առաջ է գալիս այն ծիծաղե-
լի սնահաւատութիւնը, իբր թէ ամեն մի երկիր, որի վը-
րայ ոտք է կոխում իսլամի թագաւորը, պէտք է նրան
պատկանի:

Հողի վերաբերութեամբ բոլոր կալուածական օրէնք-
ները բղխում են վերոյիշեալ վարդապետութիւնից. սուլ-
թանը հողի տէրն է, իսկ երկրագործը՝ մշակ դասը
նրա վարձակալը կամ կապալառուն: Հայը հող ունենալու
համար պէտք է վարձէ կառավարութիւնից, կամ տաճ-
կական ասացուածքով խօսելով պէտք է թափու անէ.
և այն օրից կըգաղարի նրա իրաւունքը իւր վարձած
հողի վրայ, երբ օրէնքի պահանջած ժամանակներում
չնորոգէ իւր կալուածագիրը, կամ չկատարէ այս
կամ այն պարտաւորութիւնները. իսկ մի այդպիսի կալ-

Բ

ԻՆՉ ՎԵՐԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՆ ՊԵՏՔ ՏԱՃԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

Եթէ ներկան անցեալի շարունակութիւնն է, եթէ
ներկան ուղղելու համար պէտք է օգուտ քաղել անցեա-
լից, այդ կէտից նայելով, մենք չենք սխալուիլ, եթէ ա-
սենք թէ Կ. Պօլսի պատրիարքարանի հրատարակած «Տեղեկա-
կագիրքը», որ պարունակում է իւր մէջ տաճկական Հայ-
աստանի ամբողջ բառորդ դարի գործերի արձանագրու-
թիւնները, բաւական է առաջնորդ լինելու համար, թէ
նրալիսի վերանորոգութիւններ պէտք է պահանջէ Կ. Պօլ-
սի Հայոց Պատրիարքը, որպէսզի այսուհետեւ հայերի վի-
ճակն ապահով լինի և նրանք ազատուեն մինչև այսօր
գործած անիրաւութիւններից:

Քննելով պատրիարքարանի հրատարակած «Տեղեկա-
կագիրքը», մենք գտնում ենք որ նա բովանդակում է իւր
մէջ զլխաւորապէս հետեւեալ չորս կէտերը. ա. անապա-
հովութիւն ապրուստի եւ սեպհականութեան, բ. անա-
պահովութիւն կեանքի, գ. անարդարութիւն դատաս-
տանի մէջ եւ իրաւունքի ոտնահարութիւն, դ. անապա-
հովութիւն ազգային առանձնայատկութիւնների: Ուրեմն
Տաճկաստանի հայերի վիճակը բարւոյեիլու համար գործ
դրուելիք վերանորոգութիւնները այն ժամանակ միայն կա-
րող են նպատակայարմար լինել, երբ լիակատար բա-

ուածագիրը պայմանագրի զօրութիւն ունի, աւելի ոչինչ:

Այդպէսով ոչինչ չէ կապում երկրագործ դասին երկրի հետ և հետևապէս մշակութեան կամ աշխատութեան հետ: Ի նկատի ունենալով նաև այն անտանելի պայմանները, որով ծանրաբեռնվում է մշակը մի կտոր հող վարելու համար, շատ հասկանալի է լինում, թէ ինչո՞ւ նա թողնում է հայրենի երկիրը և հազարներով դաղթում օտարութեան մէջ ապրուստ որոնելու: Ուրեմն հային իւր հայրենի երկրի հետ կապելու համար, դաղթականութիւնը դադարեցնելու համար՝ միակ և ամենակարևոր միջոցն է նրան իրաւունք տալ ազատ կաշուածատէր լինելու, որ նա որպէս սեպհականութիւն իւր հողն ունենայ և նրանից ամեն կերպով օգտուելու իրաւունք ստանայ: Գրանով կարելի է միայն հնար տալ գիւղացուն իւր աշխատութեամբ իւր ապրուստը հայթայթելու: Նա չպիտի լինի վարձակալ, այլ հողը պիտի լինի նրա համար մի հաստատուն ժառանգութիւն, որ անցնում է սերունդից սերունդ, որ նա կարող է գնել, վաճառել, գրաւ գնել, մի խօսքով, վարուել նրա հետ որպէս իրան պատկանող սեպհականութեան հետ: Այդ պէտք է լինի հայոց Պատրիարքի պահանջելի գլխաւոր վերանորոգութիւններից մէկը, և եթէ նա ցանկանում է, որ հայրժարմատ ձգէ հայաստանի հողի վրայ, պէտք է նրա տէրը լինի, պէտք է նրանից ծծէ իւր սնունդը, ինչպէս մանուկը մօր ըստինքներից: Իսկ ինչ որ վերաբերում է մոլլթէզիւներին (կապալառուների) հարստահարութիւններին, հարկերի ծանրութեանը, որոնցով կոտորատվում է մշակ դասը, ինչ որ վերաբերում է զանազան բռնակալների և տէրէքէզիւների կեղերումներին, մենք համարում ենք այդ բոլորը ժամանակաւոր անկարգութիւններ, որոնցից ազատ

չեն մնում նոյն իսկ մահմեդականները, և որոնք Թիւրքիայի ընդհանուր բարենորոգումների ժամանակ միայն կարող են կարգի և օրինաւորութեան մէջ դրուել:

բ. Հայերի կեանքի անապահովութիւնը քրդերից, չերքէզներից և զանազան վայրենի ցեղերից անզաղար կեղերուիլը, իորպէս Սան-Ստէֆանոյի դաշնագրութեան 16-րդ յօդուածի, նոյնպէս և Բերլինի վեհաժողովի վճռի 61-րդ յօդուածի գլխաւոր հիմունքն է կազմում: Բայց որքան էլ աշխատէ Թիւրքիայի կառավարութիւնը՝ պահպանել անգէն հայերին զինեալ մահմեդականների բարբարոսութիւններից, անկարելի է, որովհետև իւր բոլոր զինուորական ոյժը, որով պէտք է դապի՝ նրանց, նոյն իսկ բարբարոսներից է կազմուած: Ուրեմն հայերին պէտք է թոյլ տրուած, որ իրանք իրանց պաշտպանեն, և այդ այլ կերպ լինել կարող չէ, բայց միայն իրաւունք տալ, որ հայերը գէնը կրեն, որպէս իրանց դրացի ազգերը, և բացի դրանից, Թիւրքիայի զինուորութեան մէջ նրանք էլ մասնակցեն: Պէտք է հայը ինքը հնար ունենայ իւր անձը պաշտպանելու, երբ կառավարութիւնն անկարող է: Ով որ ծանօթ է Թիւրքիայի կազմակերպութեանը, մեզ հետ կը համաձայնի, որ այդ երկրում անկարելի է ապրել և իւր գոյութիւնը պահպանել առանց զէնքի: Թիւրքիան բնակեցրած է այնպիսի ցեղերով, որոնք իրար հետ մշտապէս կռվում են, որոնք միմեանց հետ մրցում են սրով միայն: Ինչո՞վ կարող է ընդգիմադրել նրանց անգէն հայը:

Գալով Թիւրքիայի զինուորութեան մէջ հայի մասնակցելուն, դա պէտք է հայերի գլխաւոր պարտաւորութիւններից մէկը լինի ոչ միայն որպէս Թիւրքիայի հպատակ և քաղաքացի, այլ մի այդպիսի ծառայութիւնը կազատէր նրանց պատերազմի ժամանակ արտաքին, իսկ խաղաղու-

Թեան ժամանակ ներքին թշնամիներից: Հայերն առանց դրան էլ զինուորական տուրք են վճարում Թիւրքիայի կառավարութեանը և նոյն տուրքով կարող են պահպանել մի ազգային միջոցաւ:— Ինչո՞ւ անպատճառ միջոցաւ: Ինչո՞ւ հայերը չպիտի մասնակցեն Թիւրքիայի ընդհանուր զինուորագործեան մէջ, կըհարցնեն մեզանից:

Որքան մեզ յայտնի է, Թիւրքիայի մասնաւոր ազգերից և ոչ մինը, որպէս են՝ քրդերը, չերքէզները, արաբները և այլն, չեն մասնակցում Թիւրքիայի զինուորագործեանը և չեն մտնում նրա կանոնաւոր զօրքերի թվում, այլ կազմում են առանձին միջոցաւներ, որոնք պատերազմից յետոյ վերադառնում են իրանց տները: Աւելի ևս հայերին անկարելի է որպէս զինուոր մտնել Թիւրքերի կանոնաւոր զօրքերի մէջ. որովհետեւ զանազան կրօնական խտրութիւններ թոյլ չեն տալիս այդ երկու ազգերին միմեանց հետ խառնուել, միմեանց հետ սերտ յարաբերութիւն ունենալ, և մինչև անգամ Թիւրք զինուորը չի ցանկանայ իւր մէջ ընդունել ոչ-մահմեդականին:

Եթէ հայերից պահանջուին կանոնաւոր զինուորներ և ոչ միջոցաւ, այն ժամանակ ևս հայոց զինուորները պէտք է առանձին գունդեր կազմէին Թիւրքաց բանակի մէջ իրանց հայ զօրապետներով ու զօրավարներով: Այսպէս եղել է միշտ: Արշակունեաց պետութիւնը վերջանալուց յետոյ Հայաստանի ամբողջ մարզապետութեան դարերում՝ պարսիկների, այլև արաբացոց ու թաթարների տիրապետութեան ժամանակ, և մինչև անգամ յոյների ժամանակ, հայոց զինուորները օտարազգիների բանակի մէջ միշտ առանձին գունդեր էին կազմում իրանց զօրապետներով *): Նրանք իրանց հետ ման էին

*) Նորին մեծութիւն պարսից Շահի ժամանակ, երբ հա-

ածում մինչև անգամ քահանաներ և եկեղեցական խորան:

Հայերին զանազան վայրերի ցեղերից պաշտպանելու համար կառավարութեան կողմից գործ դրուած ամեն հսկողութիւն անօգուտ է. պէտք է հային հնար տալ, որ ինքը իւր գլուխը պահանէ, և դա կըլինի այն ժամանակ, երբ նա զէնք կրելու իրաւունք կ'ունենայ: Այդ ուրիշ բան է, երբ կառավարութիւնը իւր բոլոր հպատակներին զինաթափ անէ և ամեն անհատ նրա հովանաւորութեան ներքոյ պաշտպանութիւն և կեանքի ապահովութիւն գտնի: Բայց Թիւրքիայի կառավարութիւնը ոչ կարող է և ոչ կըցանկանայ այդպէս անել: Երբ սորանից մի քանի տարի առաջ խօսք եղաւ քրդերին զինաթափ անելու, այն ժամանակուայ Թիւրքիայի երևելի պետական մարդկանցից մէկը՝ Ալի-փաշան ասաց. «պէտք չէ, քրդերը միշտ պատրաստի զօրք են մեզ համար»:— Այո, պատրաստ զօրքից, որ անդէն հպատակների հաշուով են ապրում, կառավարութիւնը պէտք է օգուտ բաղէ, որպէս և վերջին պատերազմի ժամանակ երկաց:

Մեր կողմից աւելորդ կըլինէր խորհուրդ տալը, քանի որ գիտենք, թէ Գ. Պօլսի պատրիարքարանը լաւ հասկացել է հայկական միջոցաւ կարեւորութիւնը երկիրը ներքին թշնամիներից պահպանելու համար, և Բերլինի վեհաժողովի մատուցած ծրագրի մէջ այդ անցուցած էր նրա խնդիրների կարգում: Միայն պէտք է այժմ

յերից զինուորներ առնուեցան, դարձեալ առանձին գունդեր կազմուեցան հայ զօրապետների զօրավարութեան ներքոյ: Նոյն իսկ պարսիկները թոյլ չտուեցին, որ քրիստոնեայ հայը խառնուէր իրանց հետ:

դարձեալ նոյնը պահանջել, որ հայերը փոխանակ դի-
նուորական հարկ վճարելու, նոյն տուրքով պահէին ի-
րանց երկրում միլիցիաներ, որոնք խաղաղութեան ժա-
մանակ պահպանէին երկիրը ներքին յարձակումներից,
իսկ պատերազմի ժամանակ օգնէին պետութեանը:
Այլ կերպ ապահովութիւն քրդերի, չերքէզիների և ու-
րիշ վայրենի ցեղերի բարբարոսութիւններից մենք չենք
ճանաչում:

Գ. Թիւրքիայի մէջ ոչ-մահմեդականների վերաբերու-
թեամբ իրաւունքի անպաշտպանութիւն և դատաստա-
նի մէջ անարդարութիւն կը տիրէ միշտ, քանի որ դա-
տավարութեան մէջ տիրէ շարիաթի օրէնքը: Եթէ
մտածենք, թէ ոչ մի օրէնք չէ կարող մշտական լինել,
այլ նա պէտք է հետզհետէ փոփոխուի և կատարելագոր-
ծուի, որքան փոփոխվում և կատարելագործվում է
մարդկային կեանքը, և որքան նորանոր ձևեր են ստա-
նում նրա պէտքերն ու պահանջները, — կարող ենք հա-
մարձակ ասել, որ շարիաթի այսքան դարերի ընթացքում
հնացած և մաշուած օրէնքները անբաւարար և անհամա-
պատասխան են ոչ միայն ոչ-մահմեդականների համար,
այլ նոյն իսկ մահմեդականների վերաբերութեամբ, որոնց
կեանքի նահապետական պարզ ձևերը շատ և շատ փոխ-
ուել են, սկսեալ այն օրից, երբ այդ օրէնքները հրա-
տարակուեցան իսլամի մարգարէի բերանով և ամփոփուե-
ցան ղօրանի մէջ: Անփոփոխ և մշտական օրէնքներ, որ
տրվում են աստուածպետական ժողովուրդներին, ուրիշ ո-
չինչ չեն, եթէ ոչ, մի ծանր կապանք, որ կաշկանդում,
քարացնում է ազգերը յաւիտենական անշարժութեան
մէջ:

Դժուար է պահանջել Թիւրքիայից, որ նա փոխէր
շարիաթը, որովհետեւ նա սերտ կապ ունի մահմեդական

կրօնի հետ: Բայց կարելի է պահանջել, որ հայերի և առ-
հասարակ ոչ-մահմեդականների վերաբերութեամբ նա մը-
նար անգործագրելի: Ուրիշ կերպ անկարելի է, քանի որ
այդ օրէնքը իւր մէջ ունի շատ սկզբունքներ, որ հակա-
ռակ են հաւաստարութեան գաղափարին, որ խտրութիւն
են դնում այն բոլոր ազգերի վերաբերութեամբ, որոնք
չեն պատկանում իսլամին: Եթէ մինչև այսօր սուլթան-
ների հրատարակած բոլոր խաթիւները և ֆիրմանները
մնացել են անգործագրելի, պատճառը շարիաթի ղօրեղ
ընդդիմադրութիւնն է և ոչ այլ ինչ:

Ուրեմն ինչ միջոց կայ շարիաթից ազատուելու:

Ճշմարտութիւնը պահանջում է խոստովանել, որ
Թիւրքիայի կառավարութիւնը դեռ շատ առաջ մտածել
է, որքան կարելի է, ազատ կացուցանել ոչ-մահմեդական-
ներին և առաւելապէս հայերին շարիաթի կապանքներից:
Այդ երևում է այն արտօնութիւնից, որ Թիւրքիան շնորհեց
հայերին՝ տալով սահմանադրական վարչութիւն. բացի
դրանից գաւառներում կազմուեցան խառն մահմեդական-
ներից և ոչ-մահմեդականներից առանձին մէջլիսներ
(ժողովներ) նրանց գործերը քննելու համար, որ այլևս
ոչ-մահմեդականները գործ չունենան ուլէմների և դադի-
ների հետ: Այսուամենայնիւ թէ սահմանադրութիւնը
և թէ գաւառական մէջլիսները չկարողացան բաւակա-
նութիւն տալ հայերին: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ հայոց Ազգա-
յին Սահմանադրութիւնը ունէր աւելի կրօնական բնուո-
րութիւն, նա չէր անցնում բուն ազգային գործերի սահ-
մանից, որպիսի են դպրոց, եկեղեցի և այլն: Իսկ գաւա-
ռական մէջլիսները իրանց անկարգ կազմակերպութեամբ
ոչինչ օգուտ չէին բերում:

Մեր կարծիքով հայերին թիւրքերի կառավարութեան
դատաստանական անիրաւութիւնից ազատելու համար նոր

բան պահանջել դժուարութիւններ կըյարուցանէր, գուցէ չտային էլ: Հարկաւոր է պահանջել, որ լրացնեն, կատարելագործեն այն արտօնութիւնները, ինչ որ մի անգամ չնորհուած է հայերին, թէ անկատար կերպով: Մենք դարձեալ ի նկատի ունինք Ազգային Սահմանադրութիւնը և գաւառական մէջլիսները:

Եթէ հայոց Ազգային Սահմանադրութիւնն ընդլայնէ իւր նեղ շրջանը նոր իրաւունքներով, եթէ տրուին նրան և քաղաքական իրաւունքներ, եթէ նա Գ. Պօլսի պարիսպներից դուրս գալով, տարածուի բոլոր հայաբնակ գաւառները, այնուհետև մի այդպիսի վարչութիւն կարող էր հայերի թէ եկեղեցական, թէ քաղաքական և թէ քրէական բոլոր գործերին բաւականութիւն տալ, և հայերն աւելի պատրաստուած լինելով մի այդպիսի վարչութեան համար, իրանց գործերն իրանց մէջ իրանց ձեռքով կրվճռէին: Բայց այս այսպէս լինելուց յետոյ ծագում է մի հարց. ի՞նչպէս և ո՞րտեղ պիտի վրձնուին այն գործերը, որ հայը ունի մասնագականի հետ:

— Գաւառական մէջլիսներում:

Գաւառական մէջլիսների նպատակը, որպէս վերևում յայտնեցինք, եղել է վճռել զանազան ազգութիւնների գործերը, և այս մտքով յիշեալ գատարանների անդամները ընտրվում են խառն մասնագականներից և ոչ-մասնագականներից: Բայց եթէ մինչև այսօր նրանք իրանց նպատակին չծառայեցին, պատճառն այն է, որ մէջլիսները գուրկ են որևիցէ որոշ օրէնսդրութիւնից. գրաւոր ոչինչ չկայ, գործերի քննութիւնը լինում է բերանացի կերպով և վճիռները կայանում են միայն ձայների վրայ՝ ոչ թէ նրանց բաղմութեանը նայելով, այլ թէ ձայն տը-
ւողը հրապիսի դիրք է բռնած ժողովի մէջ: Այսպիսի հան-

գամանքներում, յայտնի բան է, կամայականութիւնը մեծ դեր պիտի խաղայ և գործերը պիտի վճռուին այն անձանց օգտին, որոնք ժողովի մէջ գորեղ պաշտպաններ ունին, իսկ գորեղ պաշտպաններ կարող են լինել մասնագականները, որովհետև ոչ-մասնագականները միայն ձևի համար են այնտեղ նստած լինում:

Այստեղից երևում է, որ Թիւրքիայի կառավարութիւնը սկիզբն է դրած այն հիմնարկութիւնների, որ պէտք է բարւոյթէին ոչ-մասնագականների վիճակը, բայց որոնք անկարգ և անկանոն են: Նա չնորհել է հայերին Ազգային Սահմանադրութիւն, բայց անկատար. նա հիմնել է գաւառական ազգութիւններից խառն մէջլիսներ, բայց առանց օրէնքի:

Այդպիսի խառն մասնագականներից և ոչ-մասնագականներից կազմուած մէջլիսները այն ժամանակ միայն կարող են նպատակայարմար լինել, երբ կըհիմնուեն եւրոպական օրէնսդրութեան սկզբունքների վրայ, և երբ բոլորովին նոր կազմակերպութիւն կըստանան: Այդպիսի մի գատարանի պահանջ կար հայոց պատգամաւորների Բերլինի վեհաժողովին ներկայացրած ծրագրի մէջ, բայց նա բռն հայկական էր: Մեր կարծիքով, չպէտք է վախեցնել Թիւրքիային, իբր թէ նրանից նոր բան է պահանջվում. հարկաւոր է միայն արդէն եղածների և մի անգամ չնորհուածների ձեռք փոխել: Այս քաղաքականութեանը պէտք է հետևի Գ. Պօլսի պատրիարքարանը իւր պահանջելի վերանորոգութիւնների մէջ:— Ընդարձակելով հայոց Ազգային Սահմանադրութեան սահմանափակ շրջանը նոր իրաւունքներով, և տարածելով բոլոր հայաբնակ գաւառները, այդ բաւական կըլինէր հայերին հնար տալ իրանց գործերն իրանց ձեռքով վճռելու. իսկ վերանորոգելով գաւառական մէջլիսները, կըվերացնէին նրանց

Հին սուլթանները ազգայնութեան աւելի հիմնական արմատին էին դարկում—լեզուն, և որի պատճառով յայտնուեցան այնքան բազմաթիւ տաճկախօս և քրդախօս հայեր, որ մինչև այսօր էլ կան, թէև հայոց եկեղեցուն են պատկանում: Իսկ վերջին սուլթանների ժամանակ սկսեցին քրիստոնեայ ժողովուրդների ուժերը թուլացնել և նրանց ազգային միութիւնը բաժանել կրօնական հերձուածներով:

Թիւրքիայի քաղաքականութիւնը չէր բաւականանում, որ հայերից նոր եկեղեցիներ էին կազմվում, այլ աշխատում էր այդ վերջինների մէջ ևս հերձուածներ տարածել, որպէս եղաւ հայ-բողոքականների և հայ-կաթոլիկների մէջ: Այդ մասին բաւական է յիշել Հասունեանների և Հակահասունեանների կռիւը, որ մի քանի տարի տեւեց. և եթէ կառավարութիւնը օգնեց Հակահասունեաններին, այդ ոչ թէ նրանց աւելի ազատամիտ ձգտումների համար էր, այլ որ նրանք մի նոր հերձուած էին կազմում հայ-կաթոլիկների մէջ, մի որոշեալ չափով տկարացնում էին նրանց ուժերը:

Առհասարակ Թիւրքիայի քաղաքագիտութիւնը մենք շատ միամիտ ենք համարում, բան թէ է, չնայելով որ նա իւր մոնղոլեան խաբէութեան վրայ պատուաւորել է բիւզանդական խորամանկութիւնը: Նա գիտէ իւր հաւատակ ժողովուրդների մէջ միշտ խռովութիւններ սերմանել, նրանց միութեան կապերը խզել: Ով որ ուսումնասիրել է Կ. Պօլսի հայոց լրագրութիւնը, կը յիշէ, որ Երուսաղէմի ս. Յակովբայ վանքը մի երկպառակութեան խնձոր է Կ. Պօլսի հայոց և յունաց պատրիարքարանների մէջ. ամեն տարի սուրբ Յարութեան տօնին միշտ անկարգութիւններ են պատահում հայ և յոյն արեղանների մէջ. շատ անգամ այդ կռիւները արիւնհեղու-

թեան են հասնում. բայց այսքան տարիների ընթացքում կառավարութիւնը վերջ չգրեց նրանց վէճերին, թէև չընչին բաներին:

Այժմ, կարծեմ, ընթերցողը մեզ հետ կը համաձայնուի, թէ ինչ վտանգ է սպառնում հայոց եկեղեցուն Թիւրքիայում, և եթէ դա պէտք է լինի ազգի գոյութիւնը պահպանող հիմունքը, նրա կեանքը խիստ երկբայական է.... (Բերլինի դաշնագրի համեմատ Թիւրքիայի խոտատացած «կրօնի ազատութիւնը» մի նոր ասպարէզ պիտի բաց անէ եւրոպացի քարոզիչների առջև,) և հայերը՝ Փոքր-Ասիայի հովանաւորող անգլիացիներից պաշտպանութիւն գտնելու յուսով պիտի զոհեն իրանց կրօնը. ով կարող է մրցութիւն անել նրանց հետ. — մեր անհոգ հոգեւորականութիւնը, թէ մեր թեթեւօրիկ ուսումնականները... — Ոչ որ, մեր կարծիքով: Այժմ կըմնայ Թիւրքիայի հային թողնել եկեղեցին, թողնել կրօնը անհատների խըղճի վրայ և ձեռք մեկնել հայ-կաթոլիկին, հայ-բողոքականին և հայ-մահմեդականին, և ասել նրանց. «Մենք եղբայրներ ենք, մենք միասին պէտք է բաժանենք մեր ներկան և ապագան, թող եկեղեցին չբաժանէ մեզ, միացնենք մեր ուժերը և միասին գործենք»:

Վերջացնելով այս գլուխը, կը համառօտենք մեր կարծիքը այս խօսքերով. այժմ Կ. Պօլսի պատրիարքը՝ որ զբաղուած է Թիւրքիայի հայերին տրուելիք վերանորոգութիւններով, նախ և առաջ պէտք է միանայ հայ-կաթոլիկների և հայ-բողոքականների ներկայացուցիչների հետ, և որպէս ընդհանուր ազգային գործ, գլխաւորապէս պէտք է ի նկատի ունենայ հետեւեալ պահանջները. ա. Երկրագործ գիւղացին սեպհական հող ունենայ և նրան ապահովութիւն տրուի ազատ մնալ բռնաւորների, հարստահարիչների աւազակութիւններից: Բ. Հայերն իրաւունք

ունենան զէնք կրելու, որպէս իրանց դրացի ազգերը, և փոխանակ զինուորական տուրք վճարելու, նոյն վճարով կազմեն ազգային միլիցիա՝ զանազան վայրերի ցեղերից՝ քրդերից, չերքէզներից իրանց կեանքը և կայքը պահպանելու համար: Գ. Հայոց Ազգային Սահմանադրութիւնը, նոր իրաւունքներով և արտօնութիւններով կատարելագործելով, տարածուի բոլոր հայաբնակ գաւառներում: Գ. Ազգը և ազգային առանձնայատկութիւնները պահպանելու համար այնպիսի կարգադրութիւններ լինին, որ սահման դրուի մահմեդականների մուսուլմանութեանը, և բռնի հաւատաւորութիւններին, առհասարակութիւններին վերջ դրուի: Այլև վանքերի և ազգային դպրոցների առաջադիմութիւնը սահմանափակող Թիւրքիայի գործ դրած խորամանկ միջոցները հեռացուին, որ ուսումն ու կրթութիւնն անարգել ընթացք ստանան:

Ժամանակ է թօթափել հին նախապաշարմունքների փոշին, ժամանակ է ձեռք առնել *դպրոցը*, որպէս մի նոր կապ մեր և մեզանից օտարացած ազգայինների մէջ, որպէս մի նոր աւազան, ուր հայ-կաթոլիկը, հայ-մահմեդականը և հայ-բողոքականը կըմկրտուեն նոր հոգևով և նոր կեանքով, և կըդրոշմուին *ազգայնութեան* անունով. դրանով միայն կարող ենք միացնել մեզ հետ մեր եղբայրներին, որ բաժանեց եկեղեցու աւազանը....

Գ

Ք Ր Դ Ա Կ Ա Ն Մ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Բերլինի վերջին կօնգրէսի վճիռները Յունաստանի և Չերնոգորիայի վերաբերութեամբ կողմնակի կերպով մերժելու և եւրոպական պետութիւնների պահանջումների առջև դժուարութիւններ յարուցանելու համար Բ. Դուռն ստեղծեց ալբանական միութիւնը: Իսկ (հայկական խնդիրը իւր խանձարուրի մէջ խեղդելու համար նա աշխատում է այժմ կազմել մի քրդական միութիւն:)

Դեռ մի քանի ամիս առաջ Կ. Պօլսի թուրք մամուլը անամօթաբար սկսեց հռչակել բուրգ տարրի քաղաքակրթական հրաշալիքները, որոնցով հայկական լեռների այդ վայրերի գաղաններին աշխատում էր ներկայացնել Ներսիսի աշքում ոչ միայն իբրև արևելքի, այլև իբրև արևմուտքի լուսաւորիչներ: Մի այդպիսի երեխայական աշքակապութիւնը թուրք մամուլի կողմից, ստոր է ամեն կրիտիկայից, այն մամուլի, որ մի ժամանակ պահանջում էր քրդերի իսպառ բնաջինջ անելը, նրանց ոչնչացնելը, որպէս անպէտք և վնասակար մի տարր, որպէսզի ասիական Թիւրքիայի արևելեան սահմանազուխներն ազատուէին այդ աւազակների անընդհատ ասպատակութիւններից:

Սուլթան Աբդուլ Մէջիդը յայտնուեցաւ որպէս մի

սպառնալի գործիք քրդերին ոչնչացնելու համար և նրանց անշուշտ վիճակուած կրկնէր ենիշէրինների կոտորածը, եթէ այն ժամանակուայ երեւիլի դիպլօմատ և առաջին վէզիր Ալի փաշան չմեղմէր սուլթանի բարկութիւնը: Խորամանկ վէզիրը կարողացաւ համոզել խալիֆների դիւրահաւան գահակալին, յայտնելով այն միտքը, թէ քուրդերը թէև աւագակ, բայց միևնոյն ժամանակ պատրաստի զինուորներ են Թիւրքիայի համար, և կառավարութիւնը պէտք է փոքր ի շատէ զիջանի նրանց անկարգութիւններին, որպէս զի նրանք միջոցներ ունենային ապրելու և հարկաւորած ժամանակ ծառայէին որպէս քաջ պատերազմողներ:

Իսկ այդ զիջողութիւնը խիստ թանգ էր նստում կառավարութեանը: Ամայացնելով սահմանազխի ամբողջ գաւառները, վերջին չքաւորութեան մէջ ձգելով ժողովուրդին, խանգարելով երկրագործութիւնը և վաճառականութիւնը, քրդերը ոչ միայն իրանք հարկ չէին վճարում, բայց միևնոյն ժամանակ զրկում էին տէրութեան գանձարանը որևիցէ եկամուտ ստանալու այն երկրներից, որ այդ վայրենիները դարձրել էին իրանց յափշտակութիւնների ասպարէզ:

Սուլթան Աբդուլ Ազիզի կառավարութիւնը քրդերին դռնբռնելու համար այն եզրակացութեան հասաւ, թէ պէտք է նրանց զինաթափ անել, թէ պէտք է նրանց հեռացնել վրանաբնակ հովուի թափառաշրջիկ կեանքից և ընտելացնել երկրագործի հաստատաբնակ կեանքին: Ամեն աշխատութիւններ ապարդիւն անցան և քրդերը մնացին միշտ ասոսանդական հովիւներ և իրանց անասունների հօտերով ամառը թափառում են հայաստանի հովիտուն լեռների վրայ, իսկ ձմեռը իջնում Տիգրիսի հովտի ջերմ տափարակների վրայ: Իսկ ինչ որ վերաբերում է նրանց

զինաթափ անելուն, այդ նոյնպէս մնաց անկատար, չնայելով որ Վանի փաշաներից մէկը հնարեց մի ծիծաղելի տուրք, որով քրդերը պարտաւորվում էին վճարել մի նշանակեալ հարկ, եթէ շարունակէին զէնք կրել:

Այդ միջոցներում սկսուեցան կառավարութեան ճնշումները քուրդ ցեղապետների վրայ: Բադրխան-բէկին արսորելը և նրա ազգատոհմի մեծ մասը սրից անցկացնելը պէտք է համարել այն սաստիկ հարուածներից մէկը, որ թուրք կառավարութիւնը որևիցէ ժամանակ հասցրել է քրդերին: Դրանից յետոյ քուրդ ցեղապետները դարձան կառավարութեան ներկայացուցիչների ձեռքում մի տեսակ արդիւնքի աղբիւր: Նրանց բանտարկում էին, տանջում, արսորում, և այդ բոլորը կատարվում էր ոչ այնքան երկիրը խաղաղացնելու նպատակով, որքան օգուտ էր բերում փաշաներին, որոնք կաշառքներ ընդունելով, կրկին բաց էին թողնում կալանաւորներին: Կարգ և կանոն պահպանելու այդ ձեռք առիթ էր տալիս քուրդ աւագակներին աւելի ևս եռադով յարատեւել իրանց յափշտակութիւնների մէջ՝ կապիտալ ձեռք բերելու համար, որպէսզի նրանով կարողանային ազատուել, եթէ միւս անգամ պատահէր նրանց կալանաւորուած վիճակ:

Այդ քրդերի հասկացողութեամբ, անիրաւացի ճնշումները, այդ անդադուր հալածանքները սնուցին քրդերի մէջ մի սաստիկ թշնամութիւն դէպի թուրք կառավարութիւնը մասնաւորապէս և դէպի առհասարակ թուրքերն ընդհանրապէս: Խանգարում էին նրանց սովորական կեանքի եղանակը, զրկում էին նրանց ապրուստի միջոցներից՝ աւագակութիւնից, որ քրդերի ցեղային և աւան-

դական սովորութեամբ համարվում է ոչ բոլորովին անբարոյական մի պարապմունք:

Այդ ատելութիւնը դէպի թուրքերը առիթ տուեց քրդերին աւելի մօտենալ հայերին և աւելի մտերմանալ նրանց հետ:

Քրդերի ամբողջ ժողովուրդը, բաժանուած լինելով բազմաթիւ տարբեր և միմեանց հետ թշնամի ցեղերի, անկարելի էր, որ նրանց մէջ կազմուէր միութիւն, որով կարողանային ընդդիմանալ կառավարութեան ճնշումներին: Պատասպարուած լինելով հայկական լեռների մէջ, նրանք իրանց վրէժխնդրութիւնը լրացնում էին նրանով, որ կողոպտելով երկրի մի մասը, հեղեղի նման անցնում էին մի ուրիշ երկիր, և տեղային վարչութիւնները իրանց անզօր ուժերով երբէք չէին կարողանում վերջ դնել քրդերի անընդհատ արշաւանքներին:

Իսկ այդ ցեղերի մէջ կային և այնպիսիները, որոնք համեմատաբար աւելի հանգիստ էին բնակւորութեամբ, որոնք, որպէս միամիտ հովիւներ, ապրում էին նահապետական պարզ կեանքով: Այդ վերջինների ցեղապետները ոչ սակաւ անգամ դիմում էին հայ էֆէնդիների և հայոց հոգևոր առաջնորդների օգնութեանը՝ թուրք կառավարիչների կամայականութիւնից պաշտպանութիւն գտնելու համար: Հայ էֆէնդիները և հայոց հոգևոր առաջնորդները, որոնք աւելի նշանակութիւն ունէին կառավարութեան առջև, որպէս երկրի գլխաւոր և մեծամասնութիւն կազմող ազգաբնակչութեան ներկայացուցիչներ, չէին խնայում իրանց պաշտպանութիւնը, թէև այդ պաշտպանութիւնը շատ հաճելի չէր կարող լինել հայ ժողովրդին, որ պատմական ատելութիւն ունէր դէպի քրդերի առհասարակ բոլոր ցեղերը: Այդ էր պատճառը, որ Վանի առաջնորդ Պօղոս վարդապետը յարուց իւր դէմ մի ահազին կուսակ-

ցութիւն այն պատճառով միայն, որ նա պաշտպանում էր բուրգ ցեղապետներին, նրանց հետ բարեկամութիւն էր պահպանում, և պատահած ժամանակ, իւր սեպհական ծախքերով, ազատում էր նրանց բանտերից: Չարունակ տասն տարի Վանի հայերը բաժանուած էին երկու կուսակցութեան, որոնցից մէկն աշխատում էր պաշտօնից հեռացնել քրդասէր առաջնորդին, իսկ միւսն աշխատում էր պահպանել նրան: Այդ կռիւները երկար զբաղեցրին Կ. Պօլսի հայոց մամուլին և ոչ սակաւ հոգսեր պատճառեցին պատրիարքարանին:

Հայ առաջնորդների և հայ էֆէնդիների քրդերի խաղաղասէր ցեղերին պաշտպանելը մի ուրիշ նպատակ չուներ, բացի նրանից, որ վաճառականները այդ ցեղերի հետ առևտրական յարաբերութիւններ ունէին, մատակարարում էին նրանց կենսական անհրաժեշտ պիտոյքներ և փոխարէնն ստանում էին նրանց հեփուական արդիւնաբերութիւնը, որպէս էին իւր, սլանիր, բուրթ և անասուններ: Չատ պարզ է, որ քուրդերի կողոպտուելը թուրք կառավարութեան պաշտօնատարներից վնասում էր հայ վաճառականների, հայ կապիտալիստների շահերին, որովհետև քրդերը միշտ նրանց փողի պարտականութիւն ունէին:

Այդ յարաբերութիւններն ստեղծեցին հայերի և քրդերի մի քանի ցեղերի մէջ սերտ հաւատարմութիւն, որ աւելի բարեկամական կերպարանք էր ստանում, որքան թուրքերը նեղացնում էին նրանց: Բայց կային հայերին և թշնամի ցեղեր: Այս վերջինները նոյնքան թշնամի էին հայերի հետ, որքան իրանց հարազատ ազգակիցների հետ: Սակաւ չէր պատահում, որ քրդի մի ցեղ յարձակվում էր միւսի վրայ և կողոպտում էր նրան. և այսպիսով կռիւր, կոտորածը, անհաշտութիւնը նրանց մէջ մը-

նում էր որպէս ժառանգութիւն և անցնում էր սերունդից սերունդ:

Այդ կռիւների մէջ խառնվում էին և հայեր: Աղբակայ, Ջատախի, Բուլանքի, Մոկաց երկրի և Սասունի հայերը ունէին իրանց դաշնակից քուրդ ցեղեր, որոնց հետ միացած շատ անգամ կռվում էին ընդհանուր թըշնամու հետ: Ոչ-մահմեդական, այլ «եղըզի» աղանդին պատկանող քրդերը, միշտ հալածուած լինելով իրանց մահմեդական ցեղակիցներից, հայերի հետ պահպանում էին բարեկամական յարաբերութիւններ: Հայերն այն աստիճան հաւատարմութիւն ունէին դէպի այդ ցեղը, որ իրանց անասունները յանձնում էին դրանց հովիւներին պահելու, հայերի տան սպասաւորները, աղախիւնները, երկրադործական մշակները մեծ մասամբ եղըզիներ էին: Դրանք կատարում էին հայերի մի բանի կրօնական արարողութիւնները, պահում էին ս. Սարգսի, ս. Գէորգի պատերը, զոհ էին մատուցանում հայոց նշանաւոր ուխտատեղիներում, և ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ու Դաւիթ մարգարէին համարում էին Աստուծոյ ընտրեալների ամենագլխաւորը: Եղըզիները համարեա բոլորը գիտէին հայերէն խօսել և մեր վարդապետներից մէկը միայն, (որ հայ կղերից ծաղրական մտքով ստացաւ «հրաշագործ» տիտղոսը) մտածեց եղըզիների մէջ տարածել Լուսաւորչական կրօնը և գրագիտութիւն հայոց այր-բենարանով:

Քրդերի և հայերի յարաբերութիւնները այս դրութեան մէջ էին մինչև վերջին ռուս-թրքական պատերազմի ծագելը:

Պատերազմի ժամանակ թուրքաց կառավարութիւնը, նրան բոլորովին կրօնական բնաւորութիւն տալով, շէյխերի, մուֆթիւնների և դազիւնների ձեռքով կարողացաւ

վառել քրդերի ֆանատիկոսութիւնը: Եւ այն բոլոր քուրդ հրոսակները, որ հազարներով դիմում էին Տէր-Ղուկասովի գունդերի դէմ, — բոլորը կռվում էին իրանց հոգևորականների առաջնորդութեամբ, որախիւններն էին՝ Չէլալէզզիներ և Չէլիս-Իբադուլլահը:

Թէև պատերազմի ժամանակ քուրդ հրոսակները մի նշանաւոր օգուտ չկարողացան բերել, թէև նրանք կողոպտում էին, այրում էին և աւերակ էին դարձնում բուն թուրքաց երկրները, որոնք դեռ գրաւուած չէին ռուսներից, այնուամենայնիւ այդ բարբարոսութիւնները դարձրին քրդերի վրայ անգլիական ապէստների ուշադրութիւնը, որոնք Հայաստանում տարածուած էին թուրքաց բանակների մէջ: Անգլիացիք գտան Հայաստանում երկու գլխաւոր ցեղեր, որոնցից մէկը, քրդերը ատում էին «գեաւուրներին» և խառնուեցան թիւրքաց զօրքերի հետ, իսկ միւսը, հայերը համակրում էին «գեաւուրներին» և ամեն հնարքներ գործ էին դնում հեշտացնելու ռուսաց յաղթութիւնները: Քրդերի հակակրութիւնը և հայերի համակրութիւնը դէպի ռուսները, — այդ երկու հակառակ արտայայտութիւնները բաւական էին մի սխալ գաղափար տալու անգլիացիներին, յօրինելու այն պլանը, որ նրանք նպատակ ունէին կազմել Հայաստանի վերաբերմամբ:

Բայց Անգլիացիք չուզեցին մտածել, որ եթէ թուրքաց հայերը համակրութեամբ էին վերաբերվում դէպի ռուսները, այդ ունէր իւր բնական պատճառները. նրանք տեսնում էին իրանց ազգակիցներին ռուսական Հայաստանում աւելի բարեբախտ վիճակի մէջ, մինչդեռ իրանք օրըստօրէ մաշվում և ոչնչանում էին մի անկարգ և նենգամիտ կառավարութեան բարբարոսութիւնից: Եթէ այդ

կառավարութիւնը փոխուէր դէպի լաւը, անտարակոյս, հայերը կը հաշտուէին նրա հետ։)

Բայց հայերի վիճակը շատ չէր հետաքրքրում անգլիացիներին. նրանց մի ուրիշ բան էր հարկաւոր։— Նրանց հարկաւոր էր մի *զօրաւոր պատնէշ*, որ կանգնեցնէին ռուսների առջև, փակէին նրանց ապագայ աշխարհակալութիւնների ճանապարհը դէպի Հայաստան, թող չտալով նրանց մօտենալ Եփրատի հովիտին, որով իրանց հնդկաստանի շահերը պահպանած էին համարվում։ Եւ այդ պատնէշը, անգլիացիների կարծիքով, կարելի էր կառուցանել *միմիայն* քրդերից, որովհետև հայերին հաւատալ և հայերի վրայ յոյս դնել նրանք չէին կարող, մանաւանդ որ քրդերին աւելի ընդունակ էին դառնում իրանց նպատակների համար. քրդերը իրանց ձեռքում զէնք ունէին, իսկ հայերը ոչ։

Այդ էր պատճառը, որ երբ պատերազմի ժամանակ գաւնազան հայկական քաղաքներում նշանակուեցան անգլիական կօնսուլներ, Բիկօնսֆիլդի մինիստրութեան և նրա Կ. Պօլսի ներկայացուցչի՝ Լէարդի առաջին հոգսը եղաւ Հայաստանը Քրդաստան անունով մկրտել և *քրդական միութեան* սկիզբը դնել։

Պատերազմից յետոյ անգլիական կօնսուլներն սկսեցին առանձին ուշադրութիւն դարձնել քուրդ տարրի վրայ, երևակայական *միութիւնը* նրանց մէջ կազմելու մտքով։ Սկսեցին նրանց առաջ քաշել, հայերին յետ մղողել, սկսեցին նրանց ցեղապետների և շէյխերի հետ բարեկամութիւն հաստատել և ամեն միջոցներ գործ դնել, որ քրդերի անջատուած և միմեանց հետ թշնամական յարաբերութիւն ունեցող ցեղերի ընդհանուր ուժերը միացնեն մի ամբողջութեան մէջ։ Դա ոչ միայն դժուարին, այլև անհնարին էր։ Դարերով կազմուած ժառանգական

անհաշտութիւնը քրդերի հարիւրաւոր ցեղերի մէջ չէր կարելի անգլիական քաղաքագիտութեան հրաշքով միանգամից անհետացնել, մանաւանդ որ վայրենի բուրդը քաղաքագիտական նրբութեան հետ չուտով ընտելանալ չէր կարող։ Այդ բոլոր ջանքերի հետևանքն այն եղաւ, որ քրդերը, տեսնելով որ իրանց վրայ ուշադրութիւն են դարձնում, աւելի երես առան, աւելի յանդուգն դարձան, և հէնց այն ժամանակ, երբ ռուսաց բանակը կանգնած էր *Սան-Ստեֆանուի* մէջ, — *Խնուսի* կողմերում քրդերն սկսեցին կոտորել հայերին, իսկ Աղբակայ Բաշկալէի կողմերում *Ջէյլս-Իբրաղուլահը* ոչնչացրեց աւելի բան յիսուն հայոց զիւղեր, և արժանացաւ Վանի անգլիական կօնսուլի սիրայիր այցելութեանը։

Բիկօնսֆիլդի մինիստրութեան ընկնելուց յետոյ յիշեալ երևակայական պատնէշը — այդ արհեստական խաբուսկ չէնքն ինքն իրան քայքայուեցաւ։ *Քրդական միութեան* գաղափարը օդի մէջ ցնդուեցաւ, բայց *Քրդաստան* անունը մնաց. Անգլիացիք չկարողացան իրանց թըրածը յետ լիզել։

Երբ Բերլինի վերջին կօնգրէսի սեղանի վրայ դրուեցան *Յունաստանի և Չերնօգօրիայի* խնդիրները, և երբ Կ. Պօլսի եւրոպական դեսպանները ներկայացրին Բ. Դըռանը իրանց միտքան զրութիւնը Հայաստանի վերանորոգութիւնների մասին, այն ժամանակ թուրքաց կառավարութիւնը ակամայից յիշեց *քրդական միութիւնը*, որ Բիկօնսֆիլդի մինիստրութեան ծնունդն էր։ Ասում ենք ակամայից, որովհետև թուրքաց կառավարութեանը շատ հաճելի չէր կարող լինել այդ *միութիւնը*, որի բաժանման մասին ինքը շատ տարիներով աշխատած էր, արհեստական կերպով անհաշտութիւն սերմանելով քուրդ ցեղերի մէջ, որպէսզի նրանց միաբանութիւնը խանգար

րէ, նրանց ուժերը թուլացնէ և այդպիսով հպատակ և հարկատու ժողովուրդ դարձնէ:

Բայց պէտք էր հաշտուել հանգամանքների հետ, քաղաքականութիւնն այդ պահանջում էր. պէտք էր Նւրուպային մի խրտուիլակ ցոյց տալ:

Այդ ժամանակ, որպէս սկզբում յիշեցինք, թուրք մամուլը մի կողմից սկսեց վառել քրդերի խաւար ֆանատիկոսութիւնը, միւս կողմից հռչակել նրանց քաղաքակրթական արժանաւորութիւնները, նրանց գրականութիւնը, դպրոցները, արհեստը և այլն, որոնց բոլորը միայն «Հակիկաթի» և «Վակիթի» երևակայութեան մէջ գոյութիւն ունէին: Թուրք մամուլն սկսեց նաև դատաւարտել «վայրենի» հայերին, որոնք «բարբարոսաբար» հարստահարում էին «խեղճ» քրդերին, այլ խօսքով, — սկսեց բողոքել գառների դէմ, որ գիշատում էին գայլերին...

Դեռ Բ. Դուռը չէր տուած գետպանների միաբան գրութեան պատասխանը Հայաստանի վերանորոգութիւնների մասին, յանկարծ Կ. Պօլսում յայտնուեցան բուրդ պատուիրակներ, իբր Շէյխ-Իբրաղուլահի *) կողմից ու-

*) Շէյխ-Իբրաղուլահը, Թիւրքիայի քրդերի այդ կեղծ ներկայացուցիչը, իսկապէս պարսից հպատակ մի քուրդ ցեղի չէին է, այսինքն մօլլան կամ հոգևորականը: Նա ինքը և իւր ցեղը թափառում են պարսից՝ երբեմն Ուլնիի, երբեմն Թար-գաւառի և երբեմն Մար-գաւառի կողմերում: Ռուս-թրքական պատերազմի ժամանակ Բայազետի վրայ յարձակուող քուրդ հրոսակներից մէկի առաջնորդն էր նա: Այստեղ նշանակութիւն ստացաւ և թուրքաց կառավարութեան ուղադրութիւնը դարձրեց իւր վրայ: Այն ժամանակ, երբ Կ. Պօլսում յայտնուեցան իբր նրա կողմից պատուիրակներ, նա Պարսկաստանում էր և գուցէ ամենակին տեղեկութիւն չունէր, որ իւր անունով

դարկած (բայց իսկապէս թիւրքաց մայրաքաղաքի մէջ սարքուած), որոնք ներկայանալով Արէզին-փաշային, պահանջում էին քրդերի և Քրդստանի (անունը փոխած Հայաստանի) համար ինքնավարութիւն:

Ի՞նչ էր նշանակում այդ աչքակալութիւնը:

Հարցը շատ պարզ է: Խօսքը Հայաստանի (թիւրքերի հայեացքով Քրդստանի) ինքնավարութեան և նրա՝ վերանորոգութիւնների վրայ էր: Եթէ պէտք էր տալ այդ երկրին ինքնավարութիւն, ինչո՞ւ չտալ քրդերի անունով, որոնք այդ երկրի տէրն էին, որոնք այդ երկրի նախկին բնիկներն էին և որոնք իրանց կուտուրայով (?) բարձր էին միւս բոլոր ազգաբնակչութիւններից, առաւելապէս հայերից....:

Ներուղական դեսպանները, ի հարկէ, ուղադրութիւն չդարձրին Արէզին-փաշայի այդ ֆօկլուսների վրայ և քուրդ պատգամաւորութիւնը ոչինչ հետևանքի չհասաւ:

Դրանից յետոյ ալբանական միութեան հեղինակը՝ Արէզին-փաշան, սկսեց քրդական միութեան վրայ երազել: Այդ միջոցին թուրք մամուլը, հետևաբար, իւր խօսքը փոխել սկսեց: Այժմ քրդերին մի կուտուրական, զարգացած, խաղաղասէր և բարոյական ժողովուրդ ներկայացնելը շատ ձեռնտու չէր կարող լինել: Նոյնպէս ձեռնտու չէր ասել, թէ քրդերն այն աստիճան բարի, առաքինի և խեղճ են, որ հարստահարվում են «վայրենի» հայերից: Պէտք էր ներկայացնել նրանց որպէս անգութ գաղաններ, որպէս բարբարոս ֆանատիկոսներ, որոնք

բանակցութիւններ են լինում Բ. Դուան հետ: Յետոյ տեսնում ենք, որ Շէյխ-Իբրաղուլահը Պարսկաստանի Սովուդ-Բուլաղ գաւառում է սկսել իւր անկարգութիւնները:

պատրաստ են մի բոլորում ոչնչացնել բոլոր հայերին, եթէ նրանց ինքնավարութեան վրայ խօսք լինէր:

Այդ բոլորի մէջ այն միտքը կար, որ Եւրոպային ցոյց տային, թէ Բ. Դուռը հակառակ չէ Հայաստանում վերանորոգութիւններ մտցնելու առաջարկութեանը, և նա ինքը շատ է ցանկանում կատարել այդ, բայց նա ունի իւր առջև մի մեծ դժուարութիւն և այդ դժուարութիւնը կայանում է քրդերի և առհասարակ մահմեդական ամբոխի մոլեռանդութեան մէջ, որոնց կրօնին և սովորութիւններին հակառակ է ամեն մի վերանորոգութիւն: Կամենում էին ցոյց տալ, որ եթէ կառավարութիւնը մահմեդական ժողովրդի կամքի հակառակ գնար, կարող էր պատճառ տալ մի մեծ կոտորածի քրիստոնէից դէմ, որի համար Բ. Դուռը դժուարանում էր իրան պատասխանատու համարել:

Թէ որքան խաբէական էին այդ ենթադրութիւնները, կարող է հասկանալ ամեն մի մարդ, որ փոքրի շատէ տեղեկութիւն ունի ասիական Թիւրքիայի դրութեան վերայ: Մահմեդականներն այդտեղ նոյնքան ճշուած են, նոյնքան հարստահարուած անկարգ կառավարութիւնից, որքան քրիստոնեաները: Մահմեդականներն աւելի ևս ցանկանում են մի բարւոք կառավարութիւն, և դրան ապոցոյց կարող է լինել դեռ չզսպուած Մուսթէֆիկ արաբների ապստամբութիւնը, Ղօղան-Դաղլիների ապստամբութիւնը և այն վերանորոգութիւնները, որ պահանջում էր Միզհատ-փաշան Միրիայի համար, և որ յամառութեամբ մերժուեցաւ Բ. Դուռից:

Մահմեդական մոլեռանդութիւնը մի խրտուիլակ է, որով Բ. Դուռն աշխատում է միշտ վախեցնել Եւրոպային: Այնքան խօսվում է Հայաստանի վերանորոգութիւնների, Հայաստանի ինքնավարութեան մասին, այնքան բացա-

տրութիւններ են տրվում Բ. Դուռն կողմից, բայց որքան հայկական լեռների գայլերը տեղեկութիւն ունին այդ բոլոր բանակցութիւնների մասին, նոյնքան տեղեկութիւն ունի քուրդ ժողովուրդը: Այդ բոլորը խօսվում, շինվում, սարքվում են Կ. Պօլսում: Քուրդին ինչով կարող են հետաքրքրել Հայաստանի ինքնավարութիւնը կամ այնտեղ մտցնելիք վերանորոգութիւնները: Նա ոչ լրագիր է կարդում և ոչ գիտէ, թէ ինչ է կատարվում իւր բնակած լեռների միւս կողմում:

Այսուամենայնիւ Բ. Դուռնը նպաստաւոր էր ցոյց տալ մի քրդական միութիւն. եթէ նա գոյութիւն չունէր, պէտք էր յայտնել, թէ կարող է կազմուել, որպէս այդ ենթադրում է «Օսմանլի» լրագիրը:

Արդեօք կարող է կազմուել, ահա այդ հարցը պարզելու համար մենք հարկաւոր ենք համարում մի փոքրիկ գաղափար տալ, թէ ինչ տեսակ ժողովուրդ է քուրդը:

Նախնական ժողովուրդներից, որոնք մնացել են արևելքում, չկայ մէկը, որ քրդերի նման պահպանած լինի կենցաղավարութեան այն ձևերը, որով ապրում էին հովիւներն իրանց նահապետական դարերում: Եւ արևելքում չկայ մի ժողովուրդ, որ քրդերի նման բաժանուած լինի այնքան բազմաթիւ ցեղերի: Միայն Վասպուրականի մէջ կարելի է հաշուել միմիայն 120 միմեանցից տարբեր ցեղեր, որոնք զանազանվում են բարբառներով, սովորութիւններով և մինչև անգամ կրօնով: Այդ ցեղերը ընդհանուր ոչինչ չունին, նրանց չէ միացնում որեւիցէ հասարակական կապ, ամեն մի ցեղ առանձնացած է իւր մէջ, ապրում է իւր նեղ, սահմանափակ կեանքով: Մի ցեղի շահերը չօշափելով միւսին, պատճառ է տալիս նրանց մէջ անհաշտ թշնամութեան. սխալալուծութիւնը, ա-

րեան վրէժխնդրութիւնն անցնում է նրանց մէջ սերունդից սերունդ:

Որպէս խաշնարած և հովիւ ժողովուրդ, քրդերը մինչև այսօր չսովորեցան հաստատաբնակ կեանքին: Նըրանց հայրենիքն այնտեղ է, որտեղ նրանց անասունների համար արօտ կայ: Այդ սլատճառով ամբողջ տարի գաղթում են մի երկրից դէպի միւսը:

Գարունը, ամառը և աշունը անց են կացնում հայկական լեռների վրայ, իսկ ձմեռը գաղթում են դէպի աւելի տաք երկրներ, որպիսի են Գարմեանի, Հեքարիի գաւառները, Տիգրիսի արևելեան ափունքի գաշտավայրերը, կամ Միջագետքի անապատի տափարակները: Կան այնպիսի ցեղեր, որոնք ձմեռը մնում են Հայաստանում, տարածվում են հայոց գիւղերում և հայոց տըների մէջ հիւրասիրութիւն են գտնում: Բուն քրդական գիւղերը, որոնք խիստ սակաւաթիւ են Հայաստանում, ներկայացնում են մի կարգ գետնափոր խըրճիթներ, և տարուայ երեք եղանակներում դատարկ են լինում: Միայն ձմեռը կարելի է նրանց մէջ բնակիչներ գտնել, որոնք իրանց անասունների հետ խըրճիթների նման պատսպարվում են միջին, գեոնափոր խորշերում և անհամբերութեամբ սպասում են գարնանը, որ դուրս գան իրանց որջերից:

Ամբողջ Հայաստանում չէ կարելի ցոյց տալ մի քաղաք, որ գտնէ մի հատ քուրդ բնակիչ ունենայ: Ի՞նչ պէտք է անէ քուրդը քաղաքում. նա արհեստ չգիտէ, վաճառականութեամբ չէ պարագում, խանութ չունի, ծառայութեան մէջ չէ մտնում: Քուրդը հովիւ է, նրա բնակութեան տեղը՝ լեռները, ձորերը և անապատներն են:

Թուրք կառավարութեան բոլոր ջանքերը, քրդե-

րին հաստատաբնակ անելու մասին, անցան ապարդիւն: Թուրք կառավարութիւնը ամեն հնար գործ է դնում, որ քրդերը կալուածատէր լինին, պարագեն երկրագործութեամբ: Բայց քուրդը հող չէ սիրում. հողը կարող է կապել նրան երկրի հետ. մինչդեռ նա ցանկանում է ազատ լինել, գաղթել և անգադար գաղթել: Աւագակը մէկ տեղում երկար կանգնել չէ կարող:

Քրդերի գիւղերը, ինչպէս ասացինք, Հայաստանում շատ փոքրաթիւ են, այն ևս ձմեռուայ բնակութեան համար: Այդ գիւղերը, ինչպէս որ շուտով հիմնում են նրանք, այնպէս էլ շուտով քանդում են և թողնում են աւերակ: Քրդերի գիւղերը և նրանց շարժական «օբաները» ոչընչով չեն զանազանվում միմեանցից: Տեսնում ես քրդերի մի խումբ իւր «ալաշուղները» (տաղաւարները) կազմում է մի ձորի մէջ, մնում է այնտեղ, որքան ժամանակ աւաստւոնների համար ճարակ կայ, հէնց որ վերջացաւ, հաւաքում է «ալաշուղները» և տեղափոխվում է մի ուրիշ ձոր: Այսպէս էլ նա հիմնում է իւր «ղչաղները» (ձմերանոց). փորում է գետինը, ծածկում է թուփերով և մացառներով, և ահա նրա խրճիթը պատրաստ է. միւս ձմեռ քուրդը թողնում է նրան և մի այլ տեղ է շինում նրա նման մի բան:

Քրդերը Հայաստանում (մասնաւոր բացառութեամբ) կալուածքներ, անշարժ սեպականութիւն չունին: Եթէ նրանք ունին մի կտոր հող, տալիս են հայերին մշակելու համար: Հանգամանքները երբեմն ոտիպում են նըրանց թողնել բնակած երկիրը. այնուհետև նրանք այնքան հեշտութեամբ մոռանում են իրանց հողերը, որքան հեշտութեամբ ձեռք էին բերել նրանց:

Այս բոլորից պարզ երևում է, որ քրդերը հայրենիք չունին. նրանք ոչնչով կապուած չեն Հայաստանի հետ:

Դրանով պէտք է բացատրել քրդերի անդադար գաղթականութիւնը Պարսկաստանից դէպի Թուրքիա, և Թուրքիայից դէպի Պարսկաստան:

Քրդերը երբէք չեն եղել բարեկամ թուրքերին և լինել ևս կարող չեն: Վերջին ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ թէև աւարառութեան նպատակով քրդերից մի քանի խմբեր խառնուեցան թուրքաց բաշիբուզուկներին հետ, բայց հէնց որ թուրքերը յաղթվում էին, քրդերը առաջինն էին լինում, որ սկսում էին կողոպտել նրանց բանակը: Թուրք զինուորների ամենաբնութիւնը գէնքերը, որ ստացել էին անգլիացոց շնորհիւ, մեծ քանակութեամբ անցել էին քրդերի ձեռքը և վաճառվում էին Պարսկաստանում ամենաշնչին գներով:

Սխալ է և այն կարծիքը, որ առհասարակ տարածուած է քրդերի մասին, իբր թէ նրանք մի քաջ ժողովուրդ են: Քրդերը, ինչպէս միւս վայրերի ցեղերը, այն քաջութիւնը չունին, ինչ որ հասկացվում է այդ բառի բուն նշանակութեամբ: < Խսկապէս քաջ լինելու համար պէտք է գիտակցաբար ոգևորուած լինել որևէ գաղափարով: > Բայց քուրդը իդէալ չունի: Ի՞նչը կարող է դըրդել նրան արին թափելու, բացի յափշտակասիրութեանը՝ ինչից: Իսկ մի այդպիսի քաջութիւն՝ գաղանի քաջութիւն է, երբ որսի ետեից է ընկնում: Եթէ մի անգամ յաղթվում է քուրդը, մի անգամ ջարդ է ուտում, այնուհետև նա կորցնում է իւր բոլոր արիւթիւնը:

Այսքան դարերի ընթացքում քրդերը Հայաստանում չկարողացան մի մի հասարակութիւն ստեղծել, հաստատ հիմք դնել և իրանց շահերով կապուած լինել այդ երկրի հետ: Քրդերը Հայաստանի քաղաքացի չեն: Նրանք նոյնպիսի թափառական խմբեր են, որպէս այդ երկրի բոշաները, գաղաները, թուրքմէնները, չեքքէզները և այլ վայ-

րենի ցեղերը, որոնք այսօր այստեղ են, իսկ միւս օրը նրանց հետքն անգամ չէ երևում: Այս բոլորից շատ պարզ է, թէ նրան իրազործելի է այն գաղափարը, որ կոչվում է քրդական միութիւն:

Քրդական միութիւն Հայաստանում կազմել անկարելի է. բայց մի բան կարող է պատահել. Թուրք կառավարութեան ներկայացուցիչները կարող են գրգռել քրդերի զանազան ցեղապետներին, այս և այն շէյխին, որ կողոպտեն հայոց գեղերը: Քրդերն այդ յանձն կառնեն, երբ նրանց թոյլ է տրվում անպատիժ աւազակութիւն գործել: Նրանք կըսկսեն Հայաստանում կողոպտել, այրել, սպանել, և այդ բոլոր բարբարոսութիւններին Կ. Պօլսում կըտան քաղաքական կերպարանք: Գեռանցեալ տարուայ (1879) աշնան ժամանակ Ջէյխ-Իրագուլլահն անցնելով Պարսկաստանի սահմանից թուրքաց հողի վրայ, Աղբակայ և Բաշ-Կալէի գաւառում կրկին ոչնչացրեց մինչև քսան հայոց գիւղ: Այդ մի պարզ ասպատակութիւն էր, որ համարեա ամեն տարի պատահում է Հայաստանում, բայց Կ. Պօլսում նրան տուին քաղաքական ընաւորութիւն:

Նոյնը կարող է պատահել և այսուհետև: Թուրքաց կառավարութեան ներկայացուցիչները գաղանի կերպով կը գրգռեն քրդերին հայերի դէմ, կոտորած կըսկսուի. իսկ Կ. Պօլսում թէ Բ. Դուռը և թէ թուրք մամուլը կըսկսեն գոչել՝ ահա քրդական միութիւնը. տեսա՞ք, այդ բոլոր կոտորածը Հայաստանին ինքնավարութիւն և հայերի համար արտօնութիւններ պահանջելու համար է: Մինչդեռ քրդերն ինքնավարութեան և Հայաստանի վերանորոգութիւնների մասին ոչինչ գաղափար չունին, և հասկանալ անգամ չեն կարող, թէ ինչ բան է վերանորոգութիւնը: Նրանք կըկատարեն իրանց բարբարոսութիւնները՝ ինչպէս

միշտ, լուկ յափշտակասիրութեան նպատակով, բայց թուրքաց կառավարութիւնը կըտայ նրանց քաղաքական նպատակ:

Թէ այսպէս և թէ այնպէս, զանազանութիւնը մեծ չէ.— քուրդն արդեօք գիտակցաբար կըգործէ, թէ մեքենաբար, բոլորը միեւնոյն հետեանքին կըհասնեն, որ Հայաստանում կոտորած տեղի կ'ունենայ: Փաստեր արդէն կան: Երէկ մի հեռագիր կար, որով Վանի անգլիական կօնսուլը իմացում է տալիս Կ. Պօլիս, թէ քրդերը ոչնչացրին հայոց 13 գիւղ:

Հարցնում ենք, ինչ պէտք է անեն այդ դէպքերում հայերը: Մինչև հիմա երբ քրդերը կողոպտում էին, այրում էին, սպանում էին, հայերը դիմում էին թուրքաց կառավարութեանը և դատաստան էին պահանջում: Բայց հիմա, երբ կառավարութեան ներկայացուցիչներն իրանք են գրդում քրդերին բարբարոսութիւններ գործել, էլ ում կարող են դիմել հայերը: Մեզ կըստատասխանեն, թէ Եւրոպային, որ յանձն է առել հսկել Հայաստանի բարեկարգութիւնների վրայ: Բայց մինչև Եւրոպան կըքննէ, կըտեղեկանայ Հայաստանում գործուածները, մինչև օգնութեան ձեռքը կըհասցնէ (կըհասցնէ՞ արդեօք), ինչպէս ասում են՝ «ջուրը կըգայ, ջրաղացը կըտանէ»...:

Հայերն այժմ լաւ են հասկացել այդ: Հասկացել են, որ հասել է մի վճռական րոպէ, երբ կամ պէտք է յանձն առնել ստրկաբար ոչնչանալ, կամ եթէ ցանկանում են իրանց գոյութիւնը պահպանել, հարկաւոր էմիգրացիոն ժողովրդագրութիւնը քրդերի վայրենի յարձակումներին: Ուրիշ ճար չկայ: Այդ իսկ պատճառով կազմուեցան հայերից զինեալ խմբեր, որոնց նպատակն է ոչ թէ աստատմբութիւն, ոչ թէ պատերազմել թուրքաց կառավարութեան դէմ, այլ պատժել քրդերին, եթէ նրանք յաղգնեն խռովել երկրի խաղաղութիւնը և

կողոպտել անգէն հայ զիւղացիներին: Այդ զինեալ խմբերը, որոնց թիւը փոքր չէ, շրջում են հայկական լեռների վրայ, դիտում են շարժումը և ամեն տեղ վրէժխնդիր են լինում, երբ նկատում են քրդերի կողմից որևիցէ անգըթութիւն:

Հայոց զինեալ խմբերը մինչև անգամ պաշտպանում են քրդերի խաղաղասէր ցեղերին, երբ պատահում է այս վերջիններիս ենթարկուել իրանց ցեղակիցների բարբարոսութեանը: Այդ իսկ պատճառով քրդերից շատերը միացած են հայերի հետ և աւելի բարեւոր են համարում կռուել ընդհանուր թշնամու դէմ, քան թէ վնասել հայերին, որոնցից միշտ օգնութիւն և հաւատարմութիւն են վայելած:

Հայոց զինեալ խմբերի հետ միացել են երեւելի Մար-Շիմօնի քաջ ասորիները: Մար-Շիմօնը, Ջօլամերիկի լեռների այդ հզօր իշխանը և պատրիարքը չէր կարող մոռանալ այն հին և սոսկալի հարուածը, որ նախորդ Մար-Շիմօնի *) ժամանակ Բօտանի բռնակալ Բադիր-խանըէկ անունով քուրդ ասպատակը հասցրեց պատրիարքի տանը՝ իսպառ կողոպտելով նրան և կոտորելով մինչև տասն հազար ասորի: Այն օրից քրդերի և Մար-Շիմօնի ցեղի մէջ շարունակվում է մի անընդհատ թշնամութիւն, որ շատ անգամ պատճառ է տալիս արինահեղ կռիւների: Դեռ երկու տարի առաջ, երբ քրդերը ասպատակեցին Ջօլամերիկի մի քանի գիւղերը և արօտից աւարի առան պատրիարքի ջորիների երամակը, ասորիներ-

*) Նեստորական ասորիների պատրիարքական աթոռը ժառանգական է. բոլոր պատրիարքները յաջորդաբար ընտրվում են միեւնոյն տանից և կոչվում են Մար-Շիմօն, որ նշանակում է Տէր-Սիմօն:

ընդ այդ ժամանակ սաստիկ ջարդ տալով քրդերին՝ յետ խլեցին կողոպուտը: Ունենալով անդադար ընդհարումներ քրդերի հետ, Մար-Զիւմօնը հէնց խաղաղութեան ժամանակներում միշտ պատրաստ ունի մինչև 30 — 40 հազար զինեալ մարդ. իսկ այժմ ամբողջ Զօլամերիկի թէ հայերը և թէ ասորիները զինուած են:

Անցեալ ձմեռուայ սովը, իւր սարսափելի հետևանքների հետ, միևնոյն ժամանակ սաստիկ նպաստեց հայերի այժմեան շարժմանը: Սովի ժամանակ հայերը պարզապէս տեսան թուրք պաշտօնատարների շարամտութիւնը, որոնք ամեն նենգաւոր միջոց գործ էին դնում, որքան կարելի է բաղմացնել հայ սովամահների թիւը: Այդ ժամանակից հայերը աւելի խորին կերպով համոզուեցան, որ Թուրքիան նպատակ ունի իսպառ բնաջինջ տնել հայկական տարրը: Այդ ժամանակից ծագեց հայերի մէջ անձնապաշտպանութեան զգացմունքը:

Սովը ունեցաւ իւր և ուրիշ օգուտները. նա կապեց բարոյապէս ամբողջ հայ ազգի սրտերը, որոնք աշխարհի ամենահեռաւոր անկիւններից սկսեցին թափել այնտեղ իրանց առատ նուէրները: Սովը հաշտեցրեց հայերի հետ մի քանի քուրդ ցեղեր, որոնք հաւասար օժանդակութիւն էին ստանում հայոց մասնաժողովներից, որոնք հայաստանի բոլոր քաղաքներում կազմուած էին սովաւանջների օգնելու նպատակով: Վերջապէս սովի պատճառով ներկայ տարուայ գարնանը մշակների ահազին բազմութիւն՝ Վանի, Մուշի, Բաղէշի և Հին-Բայազետի կողմերից անցան դէպի Ռուսաստան և տարածուեցան Անդրկովկասի բոլոր գաւառներում: Այդ մշակները՝ այժմ լսելով հայաստանի վտանգը, խմբերով վերադառնում են դէպի իրանց հայրենիքը:

Թուրքաց հայերի այժմեան շարժումն իրական փաստ

է. նա դարևոր տխուր հալածանքների մի ազդու հետևանք է. նա պատմական անհրաժեշտութիւնների մի սոսկալի արտայայտութիւն է: Թուրքիան կարող է զսպել այդ շարժումը նրանով միայն, երբ կատարէ հայերի իրաւացի պահանջը: Բայց բանի որ՝ հայկական խնդիրը մեռցնելու նպատակով, Թուրքիան կ'աշխատէ քողական միութիւն հնարել, դրանով աւելի ևս կըբորբոքէ հայերի արդար կատաղութիւնը....

Ք Ո Ւ Ր Դ Ը Ե Ւ Թ Ո Ւ Ր Ք Ը

Տարօնն ու Վաստուրականը թէև Տաճկաստանի մի մասն են կազմում, բայց քրդերի զանազան ցեղերը, օգուտ քաղելով սուլթանի պետութեան թուլութիւնից, տիրում են Հայաստանի այդ երկու ամենամեծ նահանգներին՝ սկսեալ Սև ծովի հարաւ-արևելեան եզերքից, Եփրատ գետից, մինչև Միջագետքի և Պարսկաստանի սահմանները:

Յիշեալ նահանգները պարունակում են իրանց մէջ հետևեալ զաւառները՝ Հաքարի, Բայազէդ, Հաղբակ, Վան, Բաղէշ (Բիթլիս), Մուշ, Չատախ, Սասուն, Խիզան, Մոզաց երկիր, Չարսանջակ, Քեղու և այլն, որոնց տիրում են քրդերը:

Մնացեալ ազգաբնակչութիւնները, բացի քրդերից, են՝ հայեր, ասորիներ, հրեաներ, թուրքեր, եղիլիներ, և զանազան թափառաշրջիկ ցեղեր: Հայերը իրանց թուով բազմութիւն են կազմում, և համարեա, բազկացնում են ամբողջ ազգաբնակչութեան կէսից աւելի մասը:

Որպէսզի գիտենանք, թէ ինչ դրութեան մէջ են այդտեղ հայերը, պէտք է նախ ծանօթանալ տի-

րող ազգի՝ քրդերի բնաւորութեան և նրանց քաղաքական կազմակերպութեան հետ:

Քրդերը բաժանուած են զանազան ցեղերի, որոնց գլխաւորներն են՝ Մուքուրի, Թակուրի, Միլանցի, Հայտարանլի, Չաւի, Ջալալի, Ռավանդ, Բիլբաստ, Մամըքանի, Հարթօշի, Չիկակ, Հարքի, Եագիլդի: Դրանք շատ քիչ են զանազանվում յատկութիւններով և սովորութիւններով, խօսում են մեղական լեզուով, որ իւրաքանչիւր ցեղի մէջ որոշվում է բարբառների առանձնայատկութեամբ: Կրօնով մահմեդական են՝ սուննի աղանդից: Միայն եղիլիները բաժանուած են կրօնով, որոնք պաշտում են չար և բարի ոգիները, երկրպագութիւն են տալիս տնային օջախին: Դրանք գուցէ մնացորդներ են Արամազդի և Արհմնի հին երկրպագուներից, որոնց մէջ մինչև այսօր երևում են մոգական ծէսեր:

Քրդերը չունին զիր և զբաւանութիւն, չէյսերը (դենսիւսները) միայն գիտեն արաբերէն կարգալ, որով աւանդում են ժողովրդին իրանց կրօնի հրահանգները, որոնք բովանդակվում են մի քանի՝ պարզ և թեթեւ, արտաքին ծիսակատարութիւնների մէջ: Միակ բանը, որ գիտէ ամեն քուրդ իւր հաւատքի հանգանակից, է նամազը, որ նա մեքենաբար և ճիշտ կերպով կատարում է նշանակեալ ժամերում, առանց հասկանալու, թէ ինչ են նշանակում իւր՝ այնքան ջերմեռանդութեամբ արտասանած արաբական բառերը: Բացի դրանից, քուրդը գիտէ մեծ մարգարէի—Մուհամմէդի անունը, և նրա նախկին խալիֆաների՝ Օմարի, Օսմանի, Աբու-Բաքէրի անունները, և աւելի ոչինչ:

Բայց ժողովրդական անգիր բանաստեղծութիւնը կենդանի է քրդերի մէջ. նա ծագելով ամբոխի իսկահան կեանքից, ունի նոյն բնաւորութիւնը և ոգին, ո-

րով ապրում է ինքն ամբոխը: Հովուերգութիւնը և քաջազնական հագներգութիւնը գլխաւոր տեղն են բռնում նրանց բանաստեղծութեան մէջ՝ առաջինը որպէս մի խաշնարած ցեղի կեանքի առնչութիւն, երկրորդը՝ որպէս նրա պատերազմական ոգու արտայայտութիւն: Հովուական երգերը տխուր են և մեղամազձուտ, նրանք խիստ մեղմ կերպով ներդաշնակվում են հովուի սրինգի խուլ և ձգական հնչիւնների հետ: Իսկ պատերազմական երգերը կրակոտ, վառվռուն և խրոխտ են, նրանք լիահնչիւն համարձակութեամբ որոտում են թմբուկների ձայնի հետ:

Ոչ մի նշանաւոր երեւոյթ չէ կորցնում իւր հետքը քրդի կեանքի մէջ. ժողովրդական ոգին իւր տաղերով կամ փառաբանում է մէկի քաջազործութիւնը, կամ պարսաւում միւսի թուլասրտութիւնը: Եթէ թագնուի մէկը թշնամուց, կամ խոյս տայ կռուի դաշտից, միւս օրը կանայք և աղջիկները կըյօրինեն նրա մասին դանադան կծու պարսաւներ, և երգը արագ կըթռչի ամեն երեսայի, ամեն չափահասի բերանից:

Թուր, մի ջուխտ ատրճանակ, վահան և նիզակը քրդի մարմնի անդամներ են, որոնք միշտ մնում են նրանից անբաժան. հրացանը նա գործ է ածում մեծ կրուիւնների մէջ: Թամբած ձին, որ միշտ պատրաստ է նրա չափրի առջև, քրդի հաւատարիմ ընկերն է. նրան սիրում է տէրը աւելի քան իւր կնոջը, աւելի քան իւր որդիները: Քուրդը իւր չափրի մէջ հիւրասէր է որպէս Աբրահամ, բայց նա չի խնայիլ կողոպտելու նոյն հիւրին, եթէ նա հանդիպէ մէկ մզոն հեռու իւր չափրից: Արեան վրէժխնդրութիւնը, որպէս ամեն կիսավայրենի ցեղերի մէջ, նոյնպէս քրդի մէջ, անցնում է սերունդից սերունդ: Սպանուածը հանգիստ չէ իւր գերեզմանի մէջ, քանի որ

նրա արեան վրէժը չէ առնուել սպանողից, կամ նրա մօտ աղգականներից: Սպանողն այն ժամանակ միտին ազատ է մնում վրէժխնդրութիւնից, երբ գնում է իւր ոսոխի տունը, իւր սուրը դցում է նրա ոտքի տակ, և ներդուլութիւն է խնդրում: Բայց հազիւ կըգտնուի մի քուրդ, որ խոնարհուի մինչ այդ աստիճան ստորութեան: Քուրդը քինախնդիր է և ռիսերիմ. նա մինչև մահ չէ մոռանում վիրաւորանքը կամ անպատուութիւնը, քանի որ դեռ լիակատար բաւականութիւն չի ստացել: Նա միևնոյն ժամանակ շատ հանգամանքներում հպարտ է և ազնիւ: Քուրդը դադարեցնում է իւր կռիւը, երբ հակառակ կողմից միջամտութիւն են գործում կանայք: Նա իրան չէ ստորացնում՝ պատերազմելով իրանից թոյլ արաբածների հետ, թէև քրդի կինը կռուի ասպարէզում նոյնքան կատաղի է և քաջասիրտ, որքան իւր ամուսինը:

Կրկին անգամ ամուսնանալը՝ մեռած կամ սպանուած տղամարդից յետոյ, քուրդ կնոջ համար համարվում է նախատինք: Նա մնում է միշտ այրի, մխիթարում է իրան այն քաղցր յիշողութիւններով, թէ իւր այրը մի «լաւ աւագակ» էր, թէ նա մնաց միշտ մաքուր երկչոտութեան արատից, թէ նա երբէք իւր թիկունքը չդարձրուց թշնամու դէմ, թէ նա սիրում էր իւր ամուսնուն, որքան սիրում էր իւր արաբական նժոյգին, և երբէք նրա սիրտը չզրաւեց ամենագեղեցիկը իւր ցեղի աղջիկներից: Եւ մայրը պատմում է իւր զաւակներին՝ հետևող լինել նրան և կրկին բարձրացնել հանգուցեալի յիշատակը խոր գերեզմանից:

Մանկութիւնից քուրդը կըթվում է ձիու սանձը կառավարելու, դէնք գործածելու, մարմնամարզութեան և այլ ճարակութիւնների մէջ: Նա քաջազործութիւն է հա-

մարում գողանալ, յափշտակել ամեն ինչ, որ պէտք է իւր ապրուստի համար: Նա մինչև անգամ գողանում է իւր հարսնացուին: Բախտաւոր է համարվում ամուսնութիւնը, երբ տղամարդ-հերոսը առևանգել է իւր սիրուհուն հօր ընտանիքից: Մինը այդպիսի դէպքերում մի առանձին հպարտութեամբ է նայում իւր ընկերուհիներին վրայ:

Քրդի ամենամեծ երգումը *Թալախի* վրայ է լինում. նա առնում է մի քար և նետում է, ասելով՝ «Թող իմ Թալախն այս քարի պէս գցած լինի, եթէ այսպէս, կամ այնպէս անեմ»: Թալախը նրա ամուսնական կապն է, նա լուծուած է համարվում, երբ նրանով երգում ուտողը երգմնազանց է լինում: Այդպիսի երգումները պահանջվում են, երբ պէտք է որևիցէ գործի մէջ ամենահաստատ զրաւական մի մարդու հաւատարմութեան մասին: Եւ այդ լինում է այն ժամանակ, երբ գործը վերաբերում է ընդհանրութեան ամենակարևոր մի հարցին:

Որպէս բնութեան ազատ որդի, նուիրելով իրան անհոգ և պարզ կեանքի, քուրդը բաւականանում է իւր անասուններով: Նա հովիւ է: Նա չունի տուն և հաստատ բնակութիւն. նրա օթևանը իւր շաղրն է, որ կազմում է այնտեղ, ուր կարող է իւր անասունների համար ճարակ գտնել: Զմեռուան ձիւները միայն քշում են քըրդին իւր սիրելի սարերից, այդ ժամանակ ևս մի հայի տուն միշտ պատրաստ է ընդունել ինքնակոչ հիւրին: Այնտեղ քուրդը իւր անասունների հետ անցուցանում է ձմեռը, մինչև գարունը կրկին կոչում է նրան դէպի լեռների գիրկը:

Քրդի կերակուրն է՝ իւր անասունների կաթը, մածոնը, պանիրը, սերը, կարագը և իւղը. նա չէ գիպչում նրանց մասին: Քրդի հագուստը՝ ոտքից մինչև գլուխ

կազմուած է իւր անասունների բրդից և կաշուց. խսկ այդ բոլորը պատրաստում է նրա կինը: Տղամարդը տնտեսութեան մէջ շատ չէ խառնվում. նա պատերազմական մարդ է: Երկրագործութիւնը, արհեստը քրդի համար ստոր պարագմունքներ են, որոնց նա արհամարհում է, համարելով *ռայայի* գործ: Վաճառականութիւնը նրա մէջ դեռ պահպանել է իւր հին, նահապետական ձևը: Նա տալիս է, օրինակ, քսան ոչխար և գնում է մի ձի. նա փոխում է իւր իւղը, պանիրը, բուրդը երկրագործի ալիւրի հետ, կամ արհեստաւորի չինած այս և այն գործիքի հետ: Եւ այս բոլորը կատարում է նա չափազանց միամտութեամբ. ամեն առևտուրի մէջ խաբվում է նա, ամեն փոխարինութեան մէջ որսում է նրանից հայ կամ հրեայ մանրավաճառը իւր շահերը: Որովհետև այսպիսի յարաբերութիւնների մէջ քուրդը գործ չէ դնում իւր սուրը և մարմնական ուժը, որ նրա մէջ զարգացած են, այլ նա բանացնում է իւր հմտութիւնը և խելքը, որոնք նրա մէջ խիստ թոյլ են:

Քուրդը խաբեբայ չէ. նա հաւատարիմ է իւր խոստմունքը կատարելու մէջ: Վճարել այն, ինչ որ պարտքով է առած և կողոպտել ուրիշի սեպհականութիւնը — երկուսն էլ մի օրինակ սուրբ են նրա համար: Առաջինի մէջ նա պահպանում է իւր պատիւը և խօսքը, խսկ երկրորդի մէջ՝ իրաւունքը և արդարութիւնը. որովհետև քրդի համար ոչինչ ընդդէմ չէ իրաւունքի և արդարութեան, երբ նա սեպհականացուցած է սրի և յաղթութեան ուժով: Սուրը և յաղթութիւնը արդարութեան կը չիռն է՝ նրա և իւր հակառակորդի մէջ:

Այդպէս է վարվում ամեն մի աւագակ. այդպէս է վարվում ամեն մի հասարակութիւն, որ նոյն բնաւորու-

թիւնն ունի, այդպէս է վարվում և մի ամբողջ պետութիւն,
որ աւագակի դեր է կատարում...:

Այոքանը բաւական համարելով քրդի բնաւորութեան
և ընտանեկան կենցաղավարութեան մասին, դառնանք
այժմ դէպի նրա քաղաքական կեանքի կազմակերպու-
թիւնը:

Քրդերի ցեղերը կառավարվում են իրանց էլ-ա-
դասիների (ցեղապետների) և շէյխերի (ղեկավարների)
գլխավորութեամբ:

Ցեղապետը, որ կոչվում է «միր» (տէր), չէ նշա-
նակվում ընտրողական սկզբունքներով. նա, որպէս ցեղի
նահապետը, սերունդից սերունդ, տիրում է ժառանգա-
բար: Ամբողջ ցեղը հպատակում է նրա իշխանութեանը՝
խոնարհ, որդիական հնազանդութեամբ. նրա սուրը, նրա
ձեռքը, նրա կեանքը միշտ պատրաստ են ծառայելու
պետի կամքին և հաճոյքին, որքան և չար կամ բարբա-
րոսական լինին նրանք: Ցեղապետն է վճռում իւր ժո-
ղովրդի վէճերը, նա է բաժանում աւարը յափշտակող-
ների մէջ, նա է առաջնորդում իւր ցեղին կռուի ժամա-
նակ, նա է ուղարկում խմբերը աւարառութեան հա-
մար: Ցեղապետն ամեն առաւօտ իւր չադրի մէջ նստած,
ընդունում է ցեղի նշանաւոր տղամարդկանց, որոնք ի-
րանց զինուորական ամբողջ կազմութեամբ, ներկայանում
են պետին՝ խելու նրա պատուէրները: Այնտեղ ծխում
են հիւրասիրութեան չիբուխը, խմում են մի-մի ֆինջան
դառն սուրճ: Եւ այդպիսի «սալամը» կատարվում է ա-
մեն առաւօտ իւր բոլոր ճշտութեամբ:

Իսկ շէյխերը նշանակվում են գլխաւոր զենպետից.
նրանք ունին իրանց մուֆթիները և դադիները. Ձէյխերը
կատարում են ցեղի կրօնական պահանջները, որպիսի են՝
ամուսնութիւն, թրփատութիւն և հրապարակական նա-

մագ: Իսկ կռիւների մէջ նրանք մասնակցում են որպէս
զինուոր, բայց աւարառութիւնների մէջ՝ որպէս աւագակա-
պետ: Այսուամենայնիւ նրանք վայելում են ցեղի համա-
կրութիւնը նոյն չափով, որքան ջերմ է կրօնական
զգացմունքը մի պարզ և կիսավայրենի ժողովրդի մէջ,
ինչպիսին է բուրդը:

Տարօնի և Վասպուրականի ամբողջ նահանգները
բաժանուած են քրդերի զանազան ցեղերի մէջ: Իսկ
իւրաքանչիւր ցեղի մէջ երկրի բաժանմունքը՝ ամենախո-
շոր մասերից հասնում է ամենափոքր մանրերոր-
դի: Այսինքն՝ սկսեալ մի գաւառից, մի փոքրիկ վիճա-
կից, և մինչև անգամ մի գիւղից, և մի ընտանիքից, իւ-
րաքանչիւրն առանձին-առանձին տէր ունի, և իւրա-
քանչիւր բաժինը հաւասարվում է տիրողի զօրութեան
բարձր կամ ստոր աստիճանին:

Ռայան—հպատակը վճարում է այլ և այլ հարկեր
հողի մշակութեան համար, իւր անասունների համար, իւր
արհեստի համար, իւր բնակութեան տեղի համար, իւր
գլխի համար, մի խօսքով՝ ամեն բանի համար, որ վե-
րաբերում են նրա կեանքի և ապրուստի անհրաժեշտու-
թիւններին: Հարկերի չափը և նրանց քանակութիւնը ոչ
կշիռ ունին և ոչ սահման. դա կախուած է առնողի
խղճմտանքից: Ռայայի տէր լինելու և հարկեր պահանջե-
լու արտօնութիւն վայելողները կոչվում են խաֆիր կամ
դարաքէյիներ: Դրանք ցեղի մէջ որեւիցէ նշանակութիւն
ունեցող ազնուական մարդիկն են: Օրինակ՝ գլխաւոր
ցեղապետն ունի իւր ազգակիցները, կամ պաշտօնակալ-
ները. դրանց ապրուստի համար տալիս է մի կամ աւել-
ի գիւղ, որոնց հասոյթով պէտք է կառավարուեն նը-
րանք. այդպիսիներն ստանում են խաֆիրութեան իրա-
ւունք: Նոյն իսկ պաշտօնակալները, կամ ցեղապետի ազ-

գալիցները ունին ծառաներ կամ սպասաւորներ, որոնց ռոճկի փոխարէն տալիս են իրանց ստացած գիւղերից մի կամ շատ ընտանիք որպէս ծովս, և այդ ծառան վարվում է նոյն ընտանիքների հետ ինչպէս իւր սեպհա-կանութեան կամ հպատակների հետ: Ահա այդ է պատճառը, որ երկրի բաժանմունքը՝ սկսեալ ամենախոշոր կտորներից հասնում է մի ընտանիքի:

Որպէս իշխանութիւնը՝ սկսեալ ցեղապետից աստիճանաբար իջնում է մինչև վերջին սպասաւորը, նոյնպէս և սեպհականութեան իրաւունքը՝ սկսեալ երկրի խոշոր կտորներից հասնում է ամենափոքր մասի:

Բայց երկիրը ազանների (խաֆիրների) տոհմային կամ կալուածական ժառանգութիւնը չէ, այլ նա սեպհականացուցած է սրի ուժով. այդ պատճառով նա անդադար անցնում է մի տիրապետողից միւսին, որի սուրն աւելի զօրութիւն է ստանում:

Եւ այդպէս՝ պատերազմը տիրողների մէջ դառնում է մշտական, անընդհատելի:

Պատերազմների ժամանակ իւրաքանչիւր հակառակ կողմերի՝ թէ՛ յաղթութեան և թէ՛ յաղթուելու միջոցին, ընակիչների վիճակը սարսափելի է: Օրինակ՝ մի ցեղ կամենում է խել միւս ցեղի ձեռքից երկրի այս կամ այն մասը. նա կամ յաղթելով տիրում է, կամ աւար առնելով ու թալանելով ամեն հանգիստը, յետ է գառնում: Այդպիսի դէպքերում ժողովուրդը թողնում է իւր տունը, տեղը, մշակած դաշտերն ու արտերը, և միայն իւր գլուխն աղատելու համար պատսպարվում է լեռների անմատչելի տեղերում: Կռիւր տեսնում է երկար: Անասունները, անտէր մնալով, թշնամին կողոպտում է. հունձը, անխնամ մնալով, չորանում, ոչնչանում է.

և այդ կռիւներից յետոյ վրայ է հասնում մի նոր, ամենասարսափելի թշնամի—սովը:

Ժողովուրդը միշտ գտնվում է անվերջ երկիւղի և յուսահատութեան մէջ: Նա չգիտէ, թէ՛ վաղը կարող է հանգիստ լինել, որովհետև թշնամին միշտ կանգնած է, որպէս ասում են՝ նրա քամակին: Կռիւների փոթորիկների մէջ եթէ մի անգամ զրկուեցան նրա մշակութիւնները բերքից, միւս օրը նա ուտելու հաց չունի: Որովհետև նա ապագայի համար պաշար չէ պահում, նախ՝ ապահով տեղ չունի պահելու, երկրորդ՝ աւելորդ ծանրութիւնը միշտ արգելում է նրա փախուստը թշնամու ձեռքից, երբ նա աշխատում է ազատել իւր գլուխը միայն:

Կռիւները, ժողովրդի անդադար անցնելը մէկ տիրապետողից միւսին, սպառում են ընակիչների կեանքը սրով, կրակով ու սովով:

Յանկարծ երկրի նախկին տիրապետողն իրան յաղթուած է համարում, և որպէսդի նա յաղթողի համար շահուելու ոչինչ չթողնէ, հրդեհում է ամբողջ գիւղօրայք, աւերում է քաղաքները, կրակ է տալիս հասունացած արտերին, և բոլորովին անապատ դարձնելով երկիրը, որ պատկանում է իրան, այդպէս թողնում է և հեռանում: Այդպիսի հանգամանքներում քուրդը կորցնելու ոչինչ չունի, որովհետև նա մի ժամանակաւոր հիւր է. իսկ այդ բոլոր կրակի նիւթ դարձած շինութիւնները պատկանում են հայ կամ օտարազգի ընակիչներին. այն բոլոր մշակութիւնների արդիւնաբերութիւնը նրանց ձեռքի վաստակն է: Նոյն բարբարոսութեամբ է վարվում և յարձակողը. երբ տեսնում է, թէ տիրելու անկարող է, նա խոյս է տալիս կռուի դաշտից, իւր յետքից թողնելով աւերակներ և ամայութիւն:

Ժողովուրդը միշտ գտնվում է նոյն դրութեան մէջ,

որպէս մի թռչուն, որի բոյնը քանդուած է չար երեխայի ձեռքով. նա նստած է միշտ օրօրուող տերևի վրայ և չգիտէ լինչ անէ: Բնակիչը սիրտ չունի կրկին նորոգելու իւր խրճիթը, որովհետև մտածում է՝ արդեօք երկաթ կարող է բնակուել նրա մէջ. սիրտ չունի միւս անգամ ցանել իւր արտը, որովհետև յոյս չունի, թէ կը յաջողուի իրան քաղել իւր արտը: Նրա տան շարժական իրեղէնները միշտ թաղուած են լինում հողի մէջ, կամ նրանց համար յատուկ շինուած ստորերկրեայ պահարաններում, որպէսզի փախուստների ժամանակ թշնամու ձեռքը չընկնեն: Բայց յաջողվում է նրան միւս անգամ՝ դուրս բերել իւր կայքը գերեզմանից, — խիստ հազիւ, որովհետև շատ անգամ թագցնողը, հանդիպելով թշնամուն, զրկվում է կեանքից և իւր պահարանի գաղտնիքը տանում է դէպի միւս աշխարհը: Այդ է պատճառը, որ հայաստանում մինչև այսօր գետինը փորելու ժամանակ գտնվում են այնքան շատ սղոնձէ, երկաթէ իրեղէններ, կանանց դարձեր. դրանք պատերազմների միջոցներում թագցրած կայքեր են, որոնց տէրերն իրանց հետ իջել են գերեզման:

Այսպէս է հայի վիճակը Տարօնի և Վասպուրականի մէջ, նրա դժբախտութիւնն աւելի նրանումն է կայանում, որ տիրող բռնաւորը—քուրդը—երկրի տէրը չէ, այլ դանադան թափառական ցեղերից բաղկացած մի ամբոխ, որ կատաղի մրրկի նման, տարբերվում է երկրի մի կողմից դէպի միւսը՝ ոչնչացնելով ամեն կենդանութիւն, ամեն ինչ, որ արդիւնաբերել է արհեստը և մարդու աշխատասէր ձեռքը:

Քուրդը պետական փառասիրութիւն չունի, և ոչ հասկանալի է նրան աշխարհակալութեան հպարտութիւնը: Նա նայում է իւր նուաճած ժողովրդի վրայ, որպէս

այն սարերի խոտերի վրայ, ուր արածում են իւր անասունները: Մէկը—ժողովուրդը—մատակարարում է քրդի պիտոյքները, միւսը—սարերի խոտը՝ ճարակ են տալիս նրա հօտերին. որպէս վերջինի աճեցնելու և մշակելու համար նա հող չէ տանում, նոյնպէս և ժողովուրդը խնամելու մասին նա չէ մտածում: Քուրդը վստահ է, թէ աշխարհի մէջ ամեն տեղ բաց է նրա ասպարէզը, ամեն տեղ կարող է գտնել այդ տեսակ արօտներ, քանի իւր սուրը կտրում է, քանի իւր թերը շարժվում է:

Վասպուրականի և Տարօնի նահանգներում, բացի ներքին խռովութիւններից քրդերի մէջ, լինում են և յարձակումներ արտաքին թշնամիներից: Քիչ չէ պատահում, որ այդպիսի արշաւանքներին պատերազմը վերջանում է կրակով, արիւնով, գերեվարութեամբ և աւարառութեամբ: Այդպիսի դէպքերում վստահը հասնում է դարձեալ բնիկ ժողովուրդին, որովհետև քրդերը, եթէ արտաքին թշնամուն ընդդիմանալու կարողութիւն չունին, թողնում են երկիրը, քաշվում դէպի լեռների անմատչելի տեղերը և սպասում մինչև թշնամու հեռանալը:

Քիչ չէ պատահում, որ Օսմանեան պետութիւնն զօրքեր է ուղարկում խաղաղացնելու իւր տէրութեան սահմանագլուխները և նուաճելու ապստամբ քրդերին: Եւ տաճիկ զինուորը վարվում է նոյն բարբարոսութեամբ, ինչպէս պարսիկները: Որովհետև տաճիկ տիրապետելը կամ իսպառ չէ յաջողվում, կամ եթէ յաջողվում է, լինում է ժամանակաւոր, և զինուորները՝ դադարկածուն յետ չդառնալու համար, յափշտակում են ամեն հանդիպածը:

Ահա, այսպիսի դրութեան մէջ են համարեա՝ Արդրումի, Բայազէդի, Հաղբակայ, Վանի, Բաղէշի, Մուշի, Ջատախու, Սասնոյ, Խիզանու, Մոզաց, Չարսանջակի,

Քեղուայ—գաւառները, իրանց բաղմաթիւ հայ բնակիչներով: Նրանց տիրում է մի աւազակ ցեղ, որի աջ ձեռքը իւր սուրն է, ոտքերը՝ իւր նժոյգը, որի տունը իւր թեթեւ չադրն է, որի հայրենիքը—ամեն տեղ, որի հունձքը—[Ժշուառ մարդկութիւնը, որի օրէնքն ու իրաւունքը—իւր կամքը, որի կեանքի նպատակը—փշրել, խորտակել և ոչնչացնել, որի գործող ոգին—իւր տմարդի սիրտը, վայրենի՝ կատաղութիւնը և գաղանական յանդգնութիւնը....

Փ Ա Խ Ո Ի Ս Տ Ի Ճ Ա Ն Ա Պ Ա Ր Ն Ը ✓

Հեռագիրը մեղ լուր բերեց, թէ Բ. Դուռը իւր պատասխանի մէջ, որ հաղորդած է Կ. Պօլսի եւրոպական դեսպաններին, խոստացաւ համոզել արքանցիներին զիջանել Դուլցինիօն Չերնօգորիային, և պարտաւորվում է վճռել յունաց հարցը երեք ամսուայ մէջ, իսկ հայոց հարցը չորս ամսուայ մէջ:

Այդ դարձեալ նոյն միջին, երկդիմի և նենգաւոր պատասխաններից մէկն է, որով Բ. Դուռը սովորութիւն ունի միշտ խոյս տալ Եւրոպայի պահանջումների ուղղակի կատարելուց, փախուստի ճանապարհ գտնել, և նոր դժուարութիւններ, նոր արգելքներ սարքելու համար ժամանակ վաստակել:

Բ. Դուռը պարտաւորվում է հայոց խնդիրը չորս ամսուայ մէջ վճռել, բայց ի՞նչ կերպով, ի՞նչ ընթերցաններ պիտի մտցնէ Հայաստանում, — այդ մասին լռում է:

Ի նկատի ունենալով թիւրքաց Հայաստանում կատարուող այժմեան անցքերը, շատ հեշտ է նախագու-

շակել, թէ Բ. Դուռը այս չորս ամսուայ ընթացքում ինչ կերպով կը վճռէ հայկական խնդիրը:

Նա կուղարկէ Հայաստան, ինչպէս առաջ, կամիսերներ, կուղարկէ չօքարդ փաշայի նման բարեկարգիչներ, ցոյց կը տայ, թէ աշխատում է վերանորոգութիւններ մտցնել,—բայց միևնոյն ժամանակ քրդերին, թիւրքերին և ամբողջ մահմեդական ամբոխը գաղտնի կերպով կը գրգռէ հայերի դէմ, և փոխանակ բարեկարգութիւնների, արիւն, կոտորած, աւերմունք կը տարածէ Հայաստանում: Չորս ամիսը բաւական ժամանակ է այդ բոլորը կատարելու համար:

Եւ երբ Հայաստանը կը ծխի արեան և կրակի մէջ, նա կը պատասխանէ Եւրոպային. իմ ժողովուրդը դեռ պատրաստ չէ. ես ամեն միջոցներ գործ դրեցի. Հայաստանում վերանորոգութիւններ մտցնելը առայժմ անհնարին է, որովհետեւ մահմեդական ամբոխի կրօնական զգացմունքը, թիւրքերի ազգային հպարտութիւնը վերաւորում է հայերին առանձնաշնորհումներ տալու պատճառով:

Խոստանալ և չկատարել—այդ Թիւրքիայի վաղեմի սովորութիւնն է: Իսկ Բարիք Խոստանալ և չարը գործադրել—այդ պահանջում է նրա այժմեան ամենախարդախ քաղաքականութիւնը:

(Հասկանալի է, որ Բ. Դուռը ամեն տեսակ հնարներ գործ պիտի դնէ, որ Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածը գործադրութիւն չգտնէ Հայաստանում: Նա շատ լաւ հասկանում է, թէ այդ յօդուածը ինչ ապագայ է պատրաստում հայերի համար:

Հայաստան բառը խիստ անախորժ տպաւորութիւն է գործում Թիւրքիայի ջղերի վրայ: Բ. Դուռը քաջարձակ կերպով յայտնեց հայոց պատրիարքին, թէ իւր պե-

տութեան մէջ Հայաստան անունով երկիր չէ ճանաչում. նա յայտնեց Կ. Պօլսի եւրոպական դեսպաններին, թէ Հայաստանում քացառնպէս վերանորոգութիւններ մըտցնելու դիտաւորութիւն չունի, այլ պիտի մտցնէ ընդհանուր վերանորոգութիւններ ամբողջ Փոքր Ասիայի մէջ: Ի՞նչ են նշանակում այդ խօսքերը: Չատ պարզ է, որ Բ. Դուռը չէ ցանկանում Հայաստանը դարձնել մի արտօնական երկիր, որպէսզի այդ երկիրը, իբրեւ մի որոշ մարմին չառանձնանայ և չանջատուի իւր պետութիւնից: Բաւական է թերակղզու իշխանութիւնների կազմութեւ պատմութիւնը, ի հարկէ, Թիւրքիան շուտով մօռանալ չէր կարող:

Չնայելով, որ հայերի նպատակը խիստ համեստ է, չնայելով, որ հայերը ցանկանում են ունենալ մի բարեւոք կառավարութիւն միայն և ազատուել մահմեդականների մինչև այսօր գործ դրած դարևոր բարբարոսութիւններից, այսու ամենայնիւ, Բ. Դուռը չէ կամենում կատարել ներքին իրաւացի պահանջումները, որ ամեն մի փոքր փշառէ բարեկարգ պետութեան քաղաքացին իրաւունք ունի վայելելու:

Այդ բաւական չէ, (այժմ Թիւրքիան աշխատում է հայկական խնդիրը խեղտելու նպատակով ոչնչացնել հայ տարրը: Աշխատում է լցնել Հայաստանը քրդերով, չէրքեզներով, լազերով, աջարացիներով և այդ բոլոր վայրենի ցեղերի բարբարոսութիւնը գրգռել հայերի դէմ: Ռուսաց նոր նուաճած երկրներից գաղթող բազմաթիւ մահմեդականներին նա գետեղեց Հայաստանի մէջ: Իսկ Եւրոպական Թիւրքիայից դուրս եկող գաղթականների խումբերը նոյնպէս ուղարկում է դէպի Հայաստան:)

Նպատակը յայտնի է և չորս ամիսը բաւական ձիգ ժամանակ է նրան իրագործելու համար....:

Նշանները արդէն երևում են Վասպուրականի մէջ, որ Հայաստանի սիրտն է, նկատվում է քրդերի կատաղի յուզմունք, այրվում են գիւղեր, սպանվում են մարդիկ և ասպատակութիւնը օրըստօրէ աւելի ընդարձակվում է, աւելի սպառնական ձև է ստանում: Տարօնի նահանգում նոյնպէս արիւն է հոսում: Սօվուդ-Բուլախի գաւառում Զէյն-Իբրաղուլահը, իւր գլխին հաւաքած աւելի քան տասն հազար աւազակներ, վրտանդ է սպառնում Ատրպատականի հայերին: Հերարի կողմերում Բահրի-Բէկը, իւր ցեղի գլուխն անցած, աւերմունքներ է գործում: Հին-Բայազէդի կողմերում Հէյդարանլի քրդերը կողոպտում են հայերին: Ամեն տեղ նկատվում են միևնոյն չարագործութիւնները, որոնց կեղևի տակ թաղնուած է թուրք կառավարութեան պաշտօնատարների նենգաւոր ձեռքը: Իսկ Կ. Պօլսի մահմեդական մամուլը այդ բոլոր բարբարոսութիւնները բացատրում է քրդական միութեան անունով....:

Ինչպէս պիտի վարուեն Թիւրքիայի հայերը վերոյիշեալ բոլոր չարագործութիւնների դէմ:

Թիւրքիայի հայերը մինչև այսօր իրանց բոլոր յոյսը դրել էին գիւանազիտական բանակցութիւնների վրայ, ամեն ինչ սպասում էին Եւրոպայից և իրանց փրկութիւնը միայն Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածի մէջ էին որոնում: Բայց Անգլիայի պետական մարդիկներից մէկը, միստր Բրայս, այս օրերում (1880 թուին) խիստ ճիշտ կերպով նկատեց Կ. Պօլսի հայերին. «աշխատեցէք չձանձրացնել Եւրոպային»....:

Մենք կաւելացնենք հայասէր անգլիացու խօս-

քերին, ոչ թէ Եւրոպան, այլ Աստուած ինքը չի օգնի Թիւրքիայի հայերին, եթէ նրանք ինքները իրանց օգնելու մէջ ծոյլ կըլինին....:

Թիւրքիան խոստանում է վճել հայոց հարցը չորս ամսուայ մէջ: Գուցէ վճիւրը նրանով կըվերջանայ, որ չորս ամսից յետոյ էլ Հայաստանում հայ չի մնայ....:

74

2

Ն Պ Ա Ս Տ Ե Ն Ք

Երբ Կ. Պօլսում կազմուեցան զանազան ընկերութիւններ—«Արարատեան», «Գիւլիկեան», «Գալոցասիրաց արեւելեան»—հայաստանում ուսում տարածելու նպատակով, մեզանից շատերը սկսեցին մտածել՝ ինչ հարկաւոր են այսքան ընկերութիւններ, միթէ նպատակը միեւնոյնը չէ, աւելի լաւ չէր լինի եթէ բոլորը միանային, կազմէին մի ամբողջ և աւելի հիմնաւոր ընկերութիւն:

Մտածութիւնները իրաւացի էին: Ընկերութիւնները կազմուած էին բարեգործական հիմունքների վրայ և պիտի պահպանուէին նուիրատութիւններով: Բայց մեր հասարակութիւնը չգիտէր՝ ո՞ր մէկին նուիրել իւր հանգանակութիւնները: Բոլորը միեւնոյն ասպարէզում, բոլորը միեւնոյն նպատակի համար էին գործում:

Կ. Պօլսի հայերը, որոնք աւելի մեծ յոյսեր, աւելի մեծ ակնկալութիւններ ունին մեզանից, ռուսահայերիցս,—իհարկէ նիւթական օժանդակութիւնների կողմից,—ընկերութիւնների միացնելու հարցի մէջ ոչ միայն մեզ հետ համաձայն գտնուեցան այլ լիապէս կատարեցին մեր փափազը. մամուլի մէջ հրատարակուեցաւ որ ընկերութիւն-

ները արդէն միացել են ընդունելով «Միացեալ ընկերութիւնը» անունը:

Այժմ ինչ է մնում մեզ անել:

Այժմ մնում է մեզ կրկնապատկել մեր բարեգործական եռանդը, և մեր նիւթական զոհաբերութիւններով միացեալ ընկերութիւններին ուժ և խրախոյս տալ:

Մեզանից ամեն մէկը համոզուած է, որ ուսումը, կրթութիւնը, ամենագլխաւոր միջոցներն են, որոնք, թէև փոքր ինչ ուշ, թէև դանդաղ կերպով, բայց վերջապէս կը հարթեն աւելի հիմնաւոր ճանապարհ տաճկահայերի առջև մի ապագայ բարօրութեան հասնելու համար: Մենք համոզուած ենք, որ Թիւրքիայի հայը դպրոցի մէջ պիտի գտնէ իւր վերածնութիւնը, իւր բախտը: Եւ այն բարիքները, որոնցից մինչև այսօր զրկել էր հային բարբարոս Թիւրքիան,—այն բարիքները, որ եւրոպական դիպլոմատիան այնքան ժխտութեամբ է բաժանում հայերին,—հայի որդիները պիտի ստանան դպրոցական վարժապետի ձեռքից:

Բայց Թիւրքիայի հայը աղքատ է: Թիւրքաց հարստ-տահարութիւնը այն աստիճան բամել է նրա նիւթական զօրութիւնը, որ նա հազիւ թէ կարող է իւր դպրոցները կանոնաւոր, նպատակայարմար կերպով առաջ տանել, եթէ դրսից օգնութիւն չլինի:

Ռուսաստանի հայերը այժմ պէտք է կատարեն տաճկահայերի վերաբերութեամբ նոյնը, ինչ որ մի ժամանակ իրանց ոսկիներով անում էին Հնդկաստանի հայերը ամբողջ ազգի համար: Ռուսաստանի հայերը, բնակուելով մի բարեկարգ պետութեան հովանաւորութեան ներքոյ, նիւթապէս աւելի բարեբախտ վիճակի մէջ են գտնվում, քան իրանց տաճկահպատակ եղբայրները:

Հնդկաստանի հայերը թողեցին ազգի համար խոշոր

կտակներ, նրանց փողերով զանազան երկրներում հիմնուեցան բազմաթիւ դպրոցներ: Յանկալի կըլինէր, որ մենք հետեւէինք նրանց օրինակին: Բայց մեր պահանջը համեստ է, մենք խոշոր կտակներ չենք պահանջում:

Մեզանից ոչ մէկի տնտեսութեան մէջ մի զգալի փոփոխութիւն չէր լինի, եթէ մեզ վրայ բարոյական պարտք կը դնենք իւրաքանչիւր տարի շարունակ կերպով, մեր կարողութեան համեմատ, մի քանի բուրլ նուիրել Գ. Պօլսի միացեալ ընկերութիւններին: Այդ բուրլներէից կը կազմուէին նշանաւոր գումարներ:

Ռուսաստանի հայերը «Արարատեան» ընկերութեան վերաբերութեամբ ցոյց տուեցին իրանց բարեգործական եռանդը, թէ որքան համակրում են կըթութեան գործին տաճկական Հայաստանում: Յոյս ունինք, որ այժմ աւելի ևս պիտի բազմապատկեն իրանց գոհաբերութիւնները, երբ մասնաւոր ընկերութիւններէից կազմուել է մի հոյակապ, հիմնաւոր ընկերութիւն:

Քրիստոնեաների ազատութեան անունով ծագեց ռուս թուրքական պատերազմը, և հայերը կարմիր արեան փոխարէն սև մեկանը գործածելով, ստացած Սան-Ստեֆանօյի 16 և Բերլինի աւագաժողովի 61-րդ յօդուածները: Վերջին յօդուածի տրամադրութեան համեմատ, Թուրքիան պարտաւորուեալ էր վերանորոգութիւններ մըտցնել իւր պետութեան «հայերով բնակեցրած գաւառների մէջ»: Այստեղից ինքն ըստինքեան ծագեց մի հարց. — ի՞նչքան են հայերը:

Մեր հին ազգասէրների կարծիքով հայեր միայն լուսաւորչականներն էին, և Թուրքիան բարւոք համա-

րեց այսպէս ընդունել, հաշուեց լուսաւորչականների թիւը, այն ևս փոքրացնելով, և պատասխանեց Եւրոպային, թէ իմ պետութեան մէջ հայերը այնքան չնչին փոքրամասնութիւն են կազմում, որ չարժէ մինչև անգամ նրանց համար առանձին վերանորոգութիւններ անել: Պատասխանը, կրօնական կէտից, մասամբ ճիշտ էր, և մեզանից ոչոր իրաւունք չունի մեղադրել Թուրքիային, երբ նա օգուտ է քաղում մեր տգիտութիւնից, երբ նա կրկնում է միևնոյնը, ինչ որ մենք ենք ասում, — թէ բացի լուսաւորչականներից ուրիշ հայ չկայ:

«Մշակը» նախատեսում էր այդ բոլորը, նա զիտէր, թէ որպիսի կորստաբեր հետեանքներ կարող է ունենալ Հայաստանի վերանորոգութեան մասին, երբ մենք կը շարունակենք անգաղար կրկնել, թէ լուսաւորչական եկեղեցուց դուրս հայութիւն չկայ: Եւ այդ իսկ պատճառով, «Մշակը» բարձրացրեց կրօնի և ազգութեան խնդիրը:

Բերլինի յանձնաժողովի 61-րդ յօդուածը տուեց հայերին երկու արտօնութիւն, առաջին, որ Հայաստանում պէտք է վերանորոգութիւններ մտցնուէին, երկրորդ, որ հայերը կրօնական համայնքից Եւրոպայի առջև ճանաչուեցան որպէս ազգ:

Ի՞նչ է նշանակում կրօնական համայնքից ճանաչուեցան որպէս ազգ: — Այդ նշանակում է՝ մի ցեղական ամբողջութիւն, որի մէջ կան և կարող են լինել զանազան կրօններ և եկեղեցիներ:

Այդ կոչմանը արժանի լինելու համար, պէտք էր ցոյց տալ, որ դա իսկապէս այդպէս է, որ մենք ազգ ենք, և այդ ազգի մէջ կան զանազան եկեղեցիներ, — լուսաւորչական, բողոքական, կաթօլիկ, յունաղաւան և մահմեդական: Եւ այդ կազմակերպութիւնից ինքն ըստինքեան պէտք է առաջ դար կրօնական ներողամտու-

թիւնը և համոզմունքի ազատութիւնը, որպէս զի ազգային միութեան գործը կատարեալ լինէր:

«Մշակը», որ շատ առաջ քարոզում էր այդ ցանկալի միութիւնը, Բերլինի դաշնագրից յետոյ աւելի եռանդով սկսեց արծարծել նրան, որովհետև այդ միութեան մէջն էր տեսնում ազգի փրկութիւնը և հայաստանի բախտն ու ապագան: Բայց գտնուեցան մարդիկ, որ սկսեցին հակառակը քարոզել, կամ մեր բռնած ընթացքը ծուռ ու սխալ կերպով բացատրել: Մենք այդպիսիների հետ գործ չունինք, մեր գործը մեր ազգի բարեմիտների հետ է: Մենք անդադար պիտի մտրակենք այն չարագործներին, — թէ կաթոլիկ լինէին, թէ լուսաւորչական, թէ բողոքական, թէ յունադաւան և թէ մահմեդական, — որոնք կրօնի պատճառով մեր ազգի միութեան գործի մէջ երկպառակութիւն են ձգում: Եւ մենք սիրով կը համբուրենք մեր այն եղբայրներին, առանց դիպչելու նրանց կրօնին, որոնք միայն հայութեան և հայաստանի անունով կը գործեն, և հայ ազգի շահերը կը սալաշտպանեն:

Մենք մէկ ազգի որդիներ ենք, մենք միևնոյն ընտանիքի դաւաններ ենք: Կրօնը, որ մի ժամանակ բաժանել էր մեզ, այժմ ազգի և հայրենիքի սէրը պէտք է միացնէ: Կաթոլիկութիւնը, բողոքականութիւնը և մինչև անգամ մահմեդականութիւնը չեն զրկում հային հայ լինելուց, — և ոչ էլ լուսաւորչականութիւնը մեզ իրաւունք է տալիս հայ կոչուել: Մենք հայ էինք, երբ հեթանոս էինք, և հայ կը մնանք, երբ հաղար անգամ կը փոխենք մեր կրօնը: Մեր ազգութիւնը չի կորչի, — երբ պահապանուած կը լինին այդ բոլոր պայմանները, ինչ որ պէտք են, ինչ որ անհրաժեշտ են մի ազգի գոյութեան համար:

Հոյս են տեսել

ԲԱՓՅԻԻ ՄԱՀԻՑ ՅԵՏՈՅ ՄԵՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՄԲ

1. Հայ կիներ և Հայ երիտասարդութիւնը (սպառ.)	1	50
2. Խենթ և Զալալէդդին, երկուսը մէկ գրքի մէջ ամփոփուած	2	50
3. Դաւիթ-բէկ, հ. I, II և III վերջաբանով (սպառ.)	3	—
4. Մինն այսպէս, միւսն այնպէս (պատկերազարդ)	1	—
5. Կայծեր, հ. Ա., երկրորդ տպագրութիւն	2	—
6. Կայծերի վերջը (սպառուած)	—	50
7. Վէպիկներ և պատկերներ, հ. Ա.	2	—
8. Վէպիկներ և պատկերներ հ. Ա.	2	—
9. Արծիւ Վասպուրականի	—	70
10. Խամսայի մեղիքութիւնները, երկրորդ տպագր.		
11. Զահրումար	2	—
12. Տաճկահայք	—	50
13. Խաչագողի յիշատակարանը	2	50

Հետզհետե լոյս կը տեսնեն

ՐԱՓՓԻԻ ՀԵՏԵԻՆԸ ԱԶԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Վէպիկներ և սլատկերներ, հ. Գ.
2. Բանաստեղծութիւններ (տպուած և անտիպ), երկու հատոր.
3. Ճանապարհորդութիւններ, որոնց մի մասը տպուել է «Փորձի» և «Մշակի» մէջ, իսկ միւս մասն անտիպ է.
4. Ազգային համառօտ պատմութիւն՝ Հայկից մինչև Լեոն Զ.
5. Ընդհանուր պատմութիւն (Թարգմ.)
6. Նամակներ.
7. Սալբի (անտիպ աշխատութիւն), Ա. հատոր.
8. — — — Բ. հատոր.
9. — — — Գ. հատոր.
10. Հրապարակախօսութիւն (տպուած և անտիպ).
11. Քննադատութիւններ (տպուած և անտիպ).

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0177984

